

Nagy Zoltán

“Az őseink még hittek az ördögökben”
Egy Vaszjugan folyó menti
hanti falu szent helyei

PhD dolgozat tézisei

konzulens:
Vargyas Gábor CSc.

Pécs
2004.

Hálás köszönetet mondok mindazoknak, akik valamilyen formában segítséget nyújtottak dolgozatom elkészültéhez!

Köszönöm,

- Fancsaly Évának és Dobó Attilának hogy bennem az érdeklődést felkeltette és ébrentartotta
- Vargyas Gábornak, legszigorúbb kritikusomnak, hogy szakmailag és barátilag mindig támaszkodhattam rá és segítségére
- előopponenseimnek, Pócs Évának és Kerezsi Ágnesnek a megjegyzéseit, ötleteit, munkáját
- Farkas Juditnak, Frazon Zsófiának, Hesz Ágnesnek, Rutkay-Miklián Eszternek és Tóth G. Péternek, hogy alkalmanként olvasták, kritizálták munkám
- Filep Antalnak, hogy segített felkészülni a terepmunkára
- Agócs Írisznek, Farkas Zsuzsának és Gálos Lászlónak, hogy segítettek az illusztrációk elkészítésében
- a PTE BTK Néprajz Tanszékének az erkölcsi támogatást

- hogy terepmunkám anyagilag lehetővé tették: ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszék, Európai Folklór Intézet, Janus Pannonius Alapítvány, JPTE BTK Finnugor Tanszék, JPTE BTK Néprajz Tanszék, Kümpers Greeve Alapítvány, Magyarországi Orosz Kulturális Központ, Martin György Alapítvány, MTA NKI Etnológiai Osztály, Néprajzi Múzeum, Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány, Soros Alapítvány, Tomszkij Pedagogiceszkij Universitet - Laboratorija Jazükov Narodov Sibiri
- az Oroszországi Magyar Nagykövetségnek és a MALÉV-nek, hogy utazásaim megkönnyítették, segítettek
- Pusztay Jánosnak, hogy első terepmunkám lehetővé tette

- hanti ismerőseimnek barátságukat, hogy elfogadtak, elfogadták állandó kérdezősködésem és hosszas jelenlétem: a Milimov családnak, hogy házukba állandó vendégnek befogadtak; a tragikusan hirtelen elhunyt A.V. Igarmasevnek, hogy a barátja lehettem; a Kolmakovoknak, Szamszonovoknak, Igljakovoknak, Csocsergineknek, Anzsinoknak a beszélgetéseinket
- Alexandra Kimnek – akivel első terepmunkáim közösen végeztem - az együttműködést
- Natalja Tucskovának felbecsülhetetlen értékű segítségét, szakmai támogatását

És végül, de elsősorban hálás vagyok családomnak a támogatásáért, az érdeklődéséért és végtelen toleranciájáért!

Disszertációm célja a Vaszjugan folyó menti hantik vallási életének a bemutatása, illetve a változási folyamatoknak az elemzése. A vallási rendszer, pontosabban a dolgozat kulcsának - később kifejtendő okokból - a szent helyeket, illetve a hozzájuk tartozó képzeteket tekintem. Ahhoz, hogy a szent helyek rendszere értelmezhető legyen, szükségesnek tartom a vaszjugani hanti panteon bemutatását, felmutatva a megfigyelhető változási folyamatokat is. A szent helyeket ismertetve, elemezve elsősorban az általam személyesen ismert Ozernoje falura és környékére koncentrálok, ezért először ennek a régióknak a szakrális táját mutatom be. A szent helyek kapcsán általános vallásethnológiai problémák is felvetődnek, illetve elengedhetetlen egy-egy jelenséget általános hanti keretben is tárgyalni. Az Ozernoje környéki szakrális táj leírása után általában a vaszjugani hantik szent helyeit mutatom be, amennyire azt a források lehetővé teszik. Ezután a vaszjugani hanti áldozati rendszert mutatom be, illetve elemezem a változások tendenciáit. Végül néhány általános kérdéssel foglalkozom, elsősorban a vallás - a szent helyek és kultuszok - és a társadalomszerkezet kapcsolatát érintően.

BEVEZETÉS

Ahhoz, hogy a vallás alakulásának folyamatát megfelelően értékelhessük, bevezetőmben részletesen kellett beszélnem arról, hogy a vaszjugani hantik miért tekinthetők különleges helyzetűnek a többi hanti csoporthoz képest.

A Vaszjugan folyó a hanti nyelvterület ma legdélebbi pontja, és mint ilyen, igen régóta intenzívebben van kitéve az orosz befolyásnak, mint más, északabbi területek. Az oroszok betelepülése előtt a vaszjugani hantiknak legszorosabb kapcsolataik a narimi szölkupokkal, a baraba tatárokkal, a szimi evenkikkal és más hanti csoportokkal voltak.

A Vaszjugani kerület lakossága a tizenkilencedik században hatszáz és ezer fő körül ingadozott. 1931-től néhány év alatt az addig közel 95%-os többségben élő hantik a betelepített oroszok között közel 5%-os kisebbséggé váltak. Ezt a tendenciát csak fokozta, hogy a negyvenes években további politikai üldözötteket telepítettek be a Baltikumból, Besszarábiából és a Tatarsztanból, valamint a hatvanas évek végétől, a köolajlelőhelyek feltárásának kezdetétől itt is megindult a gazdasági migráció. A demográfiai adatokkal párhuzamban a Vaszjugan településrendszere is gyökeresen átalakult. Először felduzzasztották a települések számát, majd "szisztematizálták" azokat, aminek következtében ma a települések száma csak mintegy harmada az 1917 előttiéknél.

A demográfiai viszonyok átalakulása azt jelentette, hogy a vaszjugani hantik egy generáció leforgása alatt saját lakóhelyükön maradvá váltak jelentős többségből elenyésző lélekszámú és másodrendű kisebbséggé. Anélkül, hogy ezt a folyamatot politikailag akarnánk értékelni, el kell mondanunk, hogy a hanti kultúrára és társadalomra nézve megrázó erejű volt: olyan, amit "kulturális sokk"-nak is neveznek. A hanti lakosság továbbra is elszórtan élt, a "politikaiak" az általuk lakott települések közé települtek be. A gyakran kényszerű vegyesházasságok hatására a homogén hanti családok száma rohamosan csökkent, ami általában életmódváltáshoz és a korábbi (három un. frátriából, un. nemzetségekből, faluközösségekből és nagycsaládokból álló) társadalomszerkezet összeomlásához is vezetett. Ezért mára nem beszélhetünk "társadalom"-ként a vaszjugani hantikról. Feloldódtak a környék lakosságában, elvesztették saját intézményrendszerüket, valamint feloldódtak, megszűntek azok a kommunikációs csatornák is, amelyek lehetővé tették volna, hogy az őket érő robbanásszerű hatásokra egységes választ adjanak. A saját kultúrájuktól idegen és expanzív kulturális jelenségekre egyénileg, illetőleg kisebb csoportokban kellett kidolgozniuk a válaszokat, kialakítaniuk azokat a stratégiákat, amikkel értelmezni tudják saját rendszerük számára az új kulturális - és teszem hozzá: egzisztenciális - kihívásokat. Ebben a helyzetben nyelvhasználati szokásaik is törvényszerűen megváltoztak: ma a Vaszjugan mellett hozzávetőleg tíz-tizenöt idős hanti beszéli kommunikációs szinten a hanti nyelvet. Néhányan még passzív tudással rendelkeznek, de legnagyobb részük egyáltalán nem tud már hantiul.

A fent leírt történelmi folyamatok hatására ma már semmiképpen sem beszélhetünk egységes vaszjugani hanti kultúráról, így mondanivalóm leginkább Novüj Vaszjugan településre, valamint a körülötte levő, még valamilyen szinten életben maradt hanti településekre, külsőségekre vonatkozik. Vizsgálatom elsősorban Ozernoje falura koncentrál. Itt végeztem több részletben az összesen egy évre tehető terepmunkámat. Ozernoje, az orosz betelepítések előtt általában öt háztartásból álló falu mára ideiglenes szállássá vált: az itt lakók állandó lakhelye a szomszédos Novüj Vaszjuganban van, innen hetente, kéthetente kimennek a faluba, ahol nagyjából az év felét töltik. Ozernojében teremtik meg családjuk gazdasági bázisát, halászáttal-vadászáttal és szénakaszálással foglalkoznak. Hozzá tartozóik állandóan Novüj Vaszjuganban tartózkodnak, Ozernojét nem is látogatják. Tehát a családok gazdasági élete és a magánélete sajátosan, földrajzilag is szétvált. Ozernoje gyakorlatilag munkahelyé lett, külsőséggé degradálódott. 1998-99-ben a faluban négy lakóház állt, ezekbe összesen nyolc ember járt ki viszonylagos rendszerességgel.

A KUTATÁS LEHETŐSÉGEI, KERETEI

Témaválasztás: Annak, hogy a szent helyeket tekintem a vallás, vagyis a vaszjugani hantik vallásáról szóló dolgozat kulcsmotívumának, tudománytörténeti oka az, hogy a hantik vallásáról a legtöbb ismeret olyan utazók írásaiból származik, akik elsősorban a szent helyeket írták le, mutatták be. Vagyis ahhoz, hogy a lehetséges források anyagát minél teljesebben be tudjuk mutatni, mindenképpen a szent helyekre kell felfűzni ismereteinket. Emellett a szent hely szinte az egyetlen, amivel a terepmunkás találkozik, ha egy olyan csoport vallását akarja bemutatni, amelyiknek vallási rendszere erősen leegyszerűsödött, ahol nincsenek, vagy csak ritkán vannak nyilvános szertartások. A szent hely az a legvalószínűbb lehetséges apropó is, amelynek kapcsán a terepmunkásnak az “adatközlők” mesélni kezdenek vallásukról, és ez az, amelynek kapcsán kérdéseket lehet feltenni. Vagyis a vaszjugani hantik és a terepmunkás számára is leginkább a szent helyek azok, melyek értelmezhetővé teszik a vallást, ez az a közös ismereti pont, amelyhez bármelyikük a vallásról szóló diskurzust kapcsolni tudja, ezek azok a konkrét helyek, ahol az ilyen tárgyú beszélgetések lezajlanak. Ha tehát a vallásról beszélve a szent helyeket tekintjük kulcsnak, akkor visszaadjuk azt a megismerési-megismertetési folyamatot is, amely a terepmunkás és az “adatközlők” között lejátszódik.

Terepválasztás: A kiválasztott terep érdekességét az adja, hogy itt a szó “klasszikus”, finnugrista értelmében már nem beszélhetünk “a hanti kultúráról” a hagyományos hanti társadalom szétesése miatt. A vizsgálat tárgya olyan közösség, amelyet joggal nevezhetünk “jelentés nélküli közösségnek”, ahol “a struktúrák eltűnését, az akkulturáció jelenségét, a lumpenproletarizációt, a hagyományok felszámolását, végeredményben pedig a közösség felszámolását, szétesését véljük felfedezni.” (Tóth 2002, 29-31.o.) Az ilyen típusú kutatások elmaradásának okait Losonczy az etnográfia által használt teológiai kultúra-definícióval magyarázta. (1999, 107.o.) Az obugrisztika értékorientációjában emellett annak van rendkívül nagy szerepe, hogy a kultúra és a nyelv létének kérdését dogmaszerűen összekapcsolják. Történetileg érthető folyamat, hogy az eleve a nyelvrokonság ténye által indított kutatók és az általuk kinevelt, vagy csak meghatározott “anyanyelvű kutatók” számára a nyelvhasználat elvesztése a kultúra elvesztését is jelenti. A vaszjugani hanti nyelvjárás pedig valóban gyakorlatilag kihalt. Ennek ellenére a vaszjugani hanti kultúrát nem lehet kihaltnak nevezni, hisz a fennmaradás logikai képlete szerint amíg vannak vaszjugani hantik, addig van a vaszjugani hantiknak kultúrája, addig van vaszjugani hanti kultúra. A kérdés tehát elsősorban identifikációs kérdés. Ez a helyzet lehetett az oka, hogy a hetvenes évek elejétől kezdve gyakorlatilag nem jártak néprajzosok a terepen.

A dolgozat érvényessége: Dolgozatomat nem tartom érvényesnek minden Vaszjugan mellett élő hantira. Az elsődleges érvényességi kör az a szűk és kicsi hanti csoport, amelyet

közösséggé formál a közösen végzett munka, a területi összetartozás, a relatíve közös érdekek és értékek. Ez a csoport az ozernojei hantik csoportja, kiegészülve azokkal, akik rendszeresen kijárnak velük Ozernojéba. Ehhez a szűk csoporthoz szoros szálakkal kapcsolódnak azok a hantik is, akik az ozernojeiek állandó lakhelyén, Novüj Vaszjuganban élnek, illetve akik a szomszédos Ajpalovóban laknak, illetve oda járnak ki az ozernojeinek megfeleltethető ingázás formájában. A vizsgált közösséget nem mindig lehet élesen elválasztani a helybeli oroszoktól sem, hiszen az alapvetően jellemző kulturális folyamat a domináns orosz kultúra "eltanulása", a domináns értékrendnek (értékrendeknek) való megfelelési vágy. Nincsen olyan érdek, motiváció, ami miatt a vaszjugani hantik bármi módon kultúrájuk integritásának megtartására törekednének, illetve megpróbálnák azt újrateremteni. Ez egyrészt azt jelenti, hogy nem termelődnek az eltűntek helyett új, az elhatárolódást érzékeltető kulturális szimbólumok, másrészt azt jelenti, hogy az oroszország sem határolódik el mereven az ő kulturális szimbólumrendszerüktől. Vagyis a vaszjugani hantikkal szoros (gazdasági, családi) kapcsolatban álló oroszok ("oroszok", vagyis nem hantik) gyakran átveszik a hantik életformáját, vallási gyakorlatát, emlékezeti hagyományát, mint ahogy az néhány vallási kultuszban tettenérhető is lesz.

A kutatás forrásai: Egy változásvizsgálat nem alapulhat kizárólag recens ismereteken, vizsgálataimnak tehát szükségszerűen történeti távlatokat kellett adni. Ezt a felhasználható források szabták meg: elsődleges forrásaim a korábban a Vaszjuganon járt kutatók leírásai, illetve a korábbi retrospektív vizsgálatok eredményei. Mivel ezek a források időben nem hatolnak a tizenkilencedik század közepénél korábbra, dolgozatomban csak az elmúlt körülbelül százötven évre vonatkozik, a korábbi állapotokra vonatkozóan csak bizonyos hipotéziseket fogalmazhatok meg. Ugyanerre az időszakra vonatkozik egy másik forrásanyag is, amelyet szintén megpróbálok hasznosítani: az orosz adminisztráció statisztikai anyaga, illetőleg hivatalos dokumentumai. Ezek közül számomra a legnagyobb jelentősége a templomi anyakönyveknek volt, amelyek - bár hiányosan, de - 1842-től 1919-ig találhatóak meg a levéltárakban.

A kutatás metódusa: A kutatás történeti jellegéhez kívánok alkalmazkodni a dolgozatban azzal, ahogy a rendelkezésre álló anyagot bemutatom. Egy-egy probléma tárgyalásánál először a tizenkilencedik század második felére, a huszadik század elejére vonatkozó anyagot ismertetem. Ennek során egy-egy kérdéskört a teljes hanti anyag ismeretében szükséges tárgyalni, hogy jelentőségét értékelhessük. Az általános bemutatás kapcsán - ismerve kultúrájuk nagyfokú hasonlóságát, azonosságát - rendszeresen hivatkoznom kell a manysi (vogul) kultúrára is. Elemzéseimben ilyenkor az általános obi-ugor jelenségek bemutatásától indulva a keleti hanti kultúráig, végül a vaszjugani hanti sajátosságokig kívánok eljutni. A retrospektív bemutatás után pedig a kirajzolódó képet szembesítem a huszadik század végének kulturális rendszerével, és megpróbálok bemutatni azokat a változási folyamatokat, amelyek a két rendszer összevetéséből kirajzolódnak. Az első és utolsó terepmunkám között eltelt tíz év azt is lehetővé teszi, hogy olyan változásokat is bemutassak, amik ezalatt történtek.

A kutatás korlátai: A kirajzolódó kép a források sajátosságainak köszönhetően meglehetősen esetleges, eklektikus, mozaikszerű. A hiányosságok kapcsán számolnunk kell egyrészt a terepmunka lényegéből fakadó szelekcióval. Vagyis adataink csak abból a régióból vannak, ahol a kutatók megfordultak: a legkönnyebben megközelíthető helyekről. Ugyanakkor nem állíthatjuk azt sem, hogy a legkutatottabb folyószakasz szent helyeiről kielégítő információink lennének. Nincs okunk azt gondolni, hogy ne lett volna minden egyes településnek szent helye - hiszen az általános obi-ugor gyakorlat ezt támasztja alá - ugyanakkor bizonyos települések szent helyeiről nincsenek információink. Ez magyarázható a véletlennel is, de a kutatások rendszertelenségével, a szisztematikus vizsgálat hiányával, az esetlegességgel is. Az adatok nem csak mennyiségileg hiányosak, hanem minőségileg is. Oly

nagyfokú hiányosságok vannak a leírásokon belül, hogy gyakran megoldhatatlan problémát okoz az egyes forráscsoportok adatainak egymáshoz való viszonyítása. Egy-egy szent hely kapcsán az egyik forrás esetleg a szertartást írja le, a másik az ide tartozó isten nevét és szerepét említi meg, amik között kapcsolatot találni nem mindig egyszerű. Az adathiány nem csak a szent helyek beazonosítását és pontos lokalizálását nehezíti meg, hanem az értelmezését is. Az információk helyenként megmagyarázhatatlanul részletesek, máskor érthetetlenül elnagyoltak. Míg időnként azt is tudjuk, hogy mi az áldozati étel, amit megesznek, milyen tában viszik haza azokat a hozzátartozóknak, addig olyan alapkérdések, mint a szent hely és a társadalmi csoportok egymáshoz való viszonya, általában fel sem merülnek, vagy ha felmerülnek, akkor sem kapunk kielégítő pontosságú választ rájuk. Gyakran nem tudjuk meg pontosan sem az ott élő istenség nevét, sem az egyes istenségek egymáshoz való viszonyát, sem a szertartás pontos lefolyását, sem annak célját, míg a szent helyek szimbolikájáról szinte semmit sem tudunk, az áldozatok alatt elhangzó szövegek, imák, istenidéző igék pedig gyakorlatilag kívül rekedtek a kutatók érdeklődésén.

Ennek oka abban is kereshető, hogy a kutatók érdeklődése esetleges volt. Igen fontos szerepe lehetett a kutatók képzetlenségének, illetve nem ez irányú képzettségének. Vagy hivatalnokok, (pl. Grigorovszkij, Plotnyikov) vagy nyelvészek (mint pl. Karjalainen), vagy régészek (pl. Kutafjev, Mjahkov), vagy szinte kizárólag anyagi néprajzzal foglalkozó kutatók (pl. Sirelius, de talán Pápai is) jártak a terepen addig, amíg a vaszjugani hantik vallása, mint működő rendszer, kutatható lett volna. A későbbi kutatások már a retrospektív módszer alapvető nehézségeivel, a primer információk hiányával kellett szembenézzenek (Kulemzin és Lukina). Vagyis senki nem törekedett rendszeres vallásetnológiai feltárára, kérdéseiket nem szisztematikusan tették fel, általában megelégedtek azzal, amit láttak, illetve amit az adatközlők maguktól is elmondtak. A látszólag nagyon pontos adatok között, vagy inkább mögött, elveszett a szent helyek, az istenek és a szertartások lényege.

A kutatás várható általános eredményei: Vizsgálatomat kísérletnek érzem, olyan kísérletnek, amely a recens anyagból kiindulva (terepmunkám ismeretanyaga) egy holt anyagot (a történeti kép a maga forrásaival) próbál életre kelteni, és azon kísérlet meg etnológiai elemzéseket végezni, szociálanropológiai kérdéseket számon kérni. Ez a kísérlet alkalmankénti kudarcával magának a módszernek az alkalmazhatóságáról is szól, de szól a források, az obugrisztikai irodalom ilyen felhasználhatóságáról is. Ezzel a dolgozat arra is felhívja a figyelmet, hogy milyen kérdéskörök maradtak ki az oly kutatottnak hitt obugrisztikából, illetve hogy ezek elvégzése minimálisan is szükségesnek mondható.

A vizsgálati módszer felhasználhatóságának mérlegelésén kívül dolgozatomat olyan esettanulmánynak gondolom, amely bemutatja egy atomizálódó, rohamosan változó társadalom vallási élete átalakulásának egy lehetséges módját. Azt gondolom, a vaszjugani hantik esete nem egyedülálló, társadalomfejlődésükre, helyesebben átalakulásukra számos analóg példát lehetne idézni más területekről is. Az, hogy egy ilyen közösség vallási életének mely területei tűnnek el, melyek őrzik meg jelentőségüket, milyen képzettypusok kapnak új jelentőséget, az talán általánosságok megfogalmazására is lehetőséget teremtene. Ehhez azonban szükséges lenne ismerni a hasonló területeken lejátszódó folyamatokat és elemezni azokat. Dolgozatom ezt a feladatot egyelőre nem vállalhatja fel, mindössze egy elemzésre alkalmas példát kíván felmutatni, nem téve le a későbbi áttekintés lehetőségéről.

AZ ISTENRENDSZER VÁLTOZÁSA

Ahhoz, hogy értelmezni tudjuk a szent helyekhez kapcsolódó információkat, először beszélni kellett arról a rendszerről is, amit általában istenrendszernek szokás nevezni. A hanti istenrendszerről beszélve az első vizsgált probléma fogalmi-definíciós kérdés volt: az általánosan elfogadott taxonómia hiánya, illetve az 'isten' és a 'szellem' jelentésű vaszjugani hanti szavak használata miatt - a szavak szemantikai mezejei jelentősen átfedik egymást - nem

lehetünk egészen biztosak abban, hogy mit értünk az “isten” szó alatt. Dolgozatomban ezért az ebből a szempontból semlegesebb “istenség” terminust használok.

A 19. század végi, 20. század elejei vaszjugani hanti istenrendszert vizsgálva több olyan folyamatot tártunk fel, amik elválasztják ezt a folyó völgyet más területek hanti lakosságától. A vizsgálat legfontosabb eredményei a következőkben foglalhatók össze:

- A vaszjugani hanti világgép három szférája (ég, föld, alvilág) között rengeteg hasonlóság, szerkezeti azonosság volt, a rendszer a hetes és a hármas szám viszonylatában épült fel, ami az obi-ugor és a tatár világgép sajátos keveredéséből, egymásra hatásából alakult ki. Ugyanakkor a vaszjugani hantik kozmológiájában rejtett kettősség, egy oppozíciós rendszer is meghúzódott, aminek ellentétpárját az Ég isten és a Föld Anyó alkották. Úgy tűnik tehát, hogy a vaszjugani hantik világgépében ebben az időben az alvilág nem volt önálló világ, hanem összeolvadt a földi világ képzetével. Ez a kettős rendszer elemzésem szerint a kereszténység hatására alakulhatott ki.
- A lokális istenségek kultusza más folyó völgyek hantijainak gyakorlatától eltérően jelentősen csökkent, elsősorban az általános istenségek expanzív kultuszának köszönhetően.
- Sajátos módon háziszellem válhatott gyakorlatilag mindenféle általános vagy lokális istenségből, így a más obi-ugor területeken bálványokként nem tisztelt istenségek bálványaival is gyakran lehetett találkozni a Vaszjugan mentén, mint pl. a Vízi-szellem, a Föld-szellem.

A huszadik század végére az istenrendszer a fent ismertetett állapothoz képest is jelentősen megváltozott, az eltérések lényege a következőkben foglalható össze:

- Igen csekély szerepe lett a világ vertikális tagolásának, ami olyannyira jellemző volt a 19-20. század fordulóján. Az ilyen módon háromosztatú világgép teljesen eltűnt, de még a világ kétszintű tagolásának sem nagyon látni nyomát. Ezt a szerepet átvette az istenségek “erő” szerinti osztályozása.
- Az “erő” szempontjából második helyen említett istenségek ugyanakkor tükrözték a korábbi kétpólusú világot, valamint az emberi élet sikerességének két kulcsát: a gazdasági szerencsét és az egészséget (betegséget).
- A szintekre tagolt világ helyét átvette a kereszténység által motivált értékközpontú világ: *Torôm*, a korábbi Ég-isten maga mindaz, ami jó, mindenki más elsősorban rossz, akit maximum kiengesztelni lehet.
- Gyakorlatilag változatlan maradt a démonokba (az emberi életre tulajdonképpen hatással nem bíró mitikus lények) vetett hit.
- Az általános istenségek elveszítették minden gyakorlati jelentőségüket, funkció és kultusz nélküli folklóralakok lettek belőlük, illetve ezek a vonásaik erősödtek fel.
- A lokális istenségek és a házi-szellemek kultusza a 20. század végére gyakorlatilag eltűnt.

A fenti változások nem magyarázhatók egyszerűen, nem vezethetők vissza kizárólagosan a tizenkilencedik század végén már jelentkező változási tendenciákra. Komoly szerepe volt mindebben a kereszténység demonizáló hatásának; az orosz néphit hatásának; az un. modern, globális hiedelmeknek; az iskolai, tudományos ismereteknek, a könyvek igazoló hatásának; a televíziónak. Ezek mindegyikének külön fejezetet szentelek disszertációmban.

A SZENT HELYEK

Disszertációm következő fejezetében a szent hely terminust definiálom, illetőleg osztályozom a hantik szent helyeit. A szakirodalmi előzményeket részletesen áttekintve dolgoztam ki azt a rendszert, mely szerintem a legalkalmasabb a vaszjugani hantik szent helyeinek bemutatására.

természeti szféra szent helyei (a lakott területen kívül találhatóak)

áldozati helyek (valamilyen istenség kultuszközpontja és egyben lakóhelye, ugyanakkor ma is áldozati szertartások színtere; a szent helyen való viselkedés szabályok, tabuk által előírt, meghatározott, illetve szankcionált)

nem áldozati helyek (tágon értelmezett szent hely terminus, mely közeli a vallásantológia szent hely fogalmához)

hajdanvolt áldozati helyek (ma már nem tartanak áldozati szertartásokat, bár annak emlékét még esetleg őrzik; ma is természetfeletti lény lakhelyének tartják; esetleg a viselkedés még a mai napig is meghatározott, szankcionált)

emlékhelyei, a hősi múltnak, illetve a mítoszoknak (ahol istenségek éltek, esetleg istenségek harcoltak hősökkel, de ahol sosem mutattak be áldozatokat; ill. a hősi múltnak azok az emlékhelyeit, ahova tényleges harcokról szóló történeteket lehet lokalizálni)

temető

humán szféra szent helyei (a lakóházon belül lévő szent helyek)

szent sarok, padlás, tűzhely

SZENT HELYEK OZERNOJE TELEPÜLÉS KÖRZETÉBEN

Dolgozatomban az “általános vaszjugani” anyagtól elkülönítve tárgyalom Ozernojénak és környékének a szent helyeit. Ennek több oka is van. Egyrészt Ozernoje egyértelműen a Vaszjugan-medence szakrális központjául szolgált korábban is, és akként szolgál ma is. Másrészt ezt indokolja Ozernoje speciális szerepe a Vaszjugani régióban: a korábban ismertetett politikai és demográfiai eseményeknek köszönhetően a Vaszjugan mentén Ozernoje maradt az egyetlen hely, ahol viszonylag kompakt közösségben hantik élnek egy korábbi hanti település helyén. Harmadrészt indokolja az is, hogy terepmunkámat elsősorban itt, illetőleg a szomszédos Novúj Vaszjuganban végeztem, ahol az ozernojeiek családja él, ott is elsősorban ebben a közösségben töltve időmet.

1. A TERMÉSZETI SZFÉRA SZENT HELYEI

1.1 ÁLDOZATI HELYEK

1.1.1. A Päi Imi félsziget

Az Ozernoje környéki szent helyek közül kiemelkedik a faluval szemközt elterülő *Päi Imi* (‘Félsziget Öreganyó’) nevű szent félsziget. A hely ma is aktív áldozati hely, az ide lokalizált isten, *Päi Imi* a legnagyobb befolyású, legnagyobb hatású istenségek egyikének számít. Ez a szent hely azért is kiemelten fontos kutatásunk számára, mert a források relatív sokasága miatt a legpontosabb változásvizsgálatokat itt végezhetjük el: anyagunk mind a századforduló idejére visszánézve, mind a mai viszonyok szempontjából itt a legbősegebb. Elemzésemben a következő eredményekre jutottam:

- *Päi Imi* istennő annak ellenére, hogy egyéni élettörténete leegyszerűsödött, nem csak megőrizte nevét és jelentőségét, de neve alá is vont bizonyos hanti, sőt orosz hiedelemalakokat is. Eközben felvette az “Erdő Gazdasszonya” szerepet is, ami egyébként sem volt tőle ismeretlen, hiszen rítusai az első leírásoktól kezdve kapcsolatban állnak a termékenységgel, az állatvilággal.
- *Päi Imi* kultusza volt a legfontosabb a századfordulón Ozernojében, és ma is az. Korábbi bonyolult áldozatai közül szezonális rítusai elmaradtak, de viszonylagos rendszerességgel mutatnak be neki ma is áldozatot. A környék szent helyei közül ma egyedül itt szerepel más áldozati forma is, mint a pénzáldozat: áldozati kendőt ajándékoznak neki. A szent hely nyilvánosságának szerkezete megváltozott: a közösségi ételáldozatok eltűntek, az ételáldozat kollektív jellege, társadalmi szolidaritásra épülő és azt megerősítő módja tűnt el.

- Nem csak Ozernoje hanti lakosai hoznak itt áldozatokat a mai napig, hanem a környék más hanti, sőt esetenként orosz lakosai is. Emellett működik az un. "áldozatküldés" szokása is. Kultusza a városokba, nagyvárosokba költözött hantik között is él.
- A kultusz vitalitásának okát nehéz megnevezni. Ozernoje lakói szempontjából minden bizonnyal nem elhanyagolható tényező a félsziget elhelyezkedésének, illetve annak szimbolikus értelmezése: a felügyelő, fenyegető szerep. A környékbeli hantik számára fontos, hogy a kultuszát éltető közösség mai napig lakóhelyén él, még ha csak ingázóként is, és biztosítja a vele való kapcsolatot. De indokolhatja fennmaradását az is, hogy a korábban is kiemelkedő tiszteletű, megkérdőjelezhetetlen istenség könnyen magára vehette más istenek feladatait, illetve megtarthatta azokat is, melyek másoknál eltűntek.

1.1.2. A Käyi Päi szent hely

Az ozernojeiek számára a falutól 8 kilométerre fekvő *Käyi Päi* ('Kalapács félsziget') szent hely a második legfontosabb. A szent hely a nevét az ott használatos áldozati tárgyakról, a jávorszarvas-fejet mintázó, un. "szellem kalapácsok"-ról kapta. Az eredeti kalapácsok szimbolikus tárgyak voltak, amelyeket azért mutattak be áldozat gyanánt, hogy velük a szent helyen élő szellemek segítsenek levérni a folyót keresztülívelő rekeszték építéskor a hatalmas cölöpöket: ezen a helyen zajlott ívás idején a nagy tavaszi jászhalászat, amit az itt hozott áldozat segíteni volt hivatott.

A szent hely elemzése során a következő szempontok merültek fel:

- Minden fiatal férfi akkor áldozhatott jávorfejet mintázó fa kalapácsot, ha élete első halászatára ment. A rítust átmeneti rítusként kell értelmezni: aki először megy halászni, az már jogosult arra, hogy áldozzon, és éppen ezáltal az áldozat által válik a férfi-közösség tagjává. A férfi-közösség ez esetben gazdasági és kultikus jelentéssel is bír. Az első vadászathoz kapcsolódó szertartások másik szerepe, hogy ilyenkor kell kérni az adott szellemet, hogy legyen a fiatal férfi segítségére, támogassa úgy az első, mint a többi halászaton is. Az első halászat vagy vadászat és az összes ezt követő között analógiás kapcsolat van: az első meghatározza a következőket.
- A *Käyi Päi* félszigeten a vaszjugani hantikra oly jellemző jávorszarvas tisztelet - amit az orosz szakirodalom egyenesen jávorkultusznak nevez - jelentkezését is ki tudjuk mutatni.
- Ma a tárgyáldozatok korábbi rendszere igen leegyszerűsödött: a korábbi gyakorlattal szemben nem hoznak már áldozatul sem fa kalapácsokat, sem fa halszobrokat, sem kendőket és szalagokat, sem nyilat és íját; pénzáldozatot is csak esetlegesen, alkalmasszerűen mutatnak be. A korábban rendszeres közösségi ételáldozatok pedig teljesen elmaradtak. Mindezek ellenére azt mondhatjuk, hogy a szent hely kultusza megőrizte viszonylagos aktivitását. Ennek oka talán a szent helynek a Vízi-szellemhez való kapcsolása lehet, hiszen a gazdaszellemek kultusza igen időtálló, sőt expanzív. A kultusz megmaradásának másik oka az lehet, hogy gazdasági tevékenységhez kapcsolódik, a gazdasági tevékenységek, a halászat és a vadászat pedig nem sokat veszített általános jelentőségéből az itt élő hantik számára, megmaradt elsőrendű fontosságú megélhetési forrásnak.

1.1.3. A Föld szellem fája

A 'Föld szellem fája' egy magányosan álló erdeifenyő a falu tóparti részén: a falu földrajzi és rituális központja. Legfontosabb következtetésem hozzá kapcsolódóan a következők:

- A fa elhelyezkedése mellett funkciója is analógiája a világ közepén lévő világfának: a fa sorsa analóg a falu sorsával.
- A fa a különböző világszférák közötti átmenetet szimbóluma, közvetítő szerepű. A humán és a természeti szféra közötti átmenetiségét bizonyítja földrajzi elhelyezkedése: a központi fát félkör alakban öleli körül a falu, viszont a kör másik fele a tó: a víz a kiismerhetetlen, a bizonytalan, az alvilágias természeti szférát jelenti számukra. Az itt tisztelt istenségek

(Föld szellem és Föld anyó) funkciói is e két szféra szerint látszanak megoszlan: betegség-távoltartó szerepe közvetlenül humán funkció, míg szárazság-csapadék szabályozó szerepe természeti funkció, mely csak közvetve hat az emberekre. A szent hely és a Föld szellem a földi- és az alvilág között is közvetítő szerepet tölt be.

- Bár egyáltalán nem nevezhető általánosnak, de alkalmanként, rendszertelenül ma is dobnak pénzürméket a szent fa gyökerei közé. A fa territórium-védő szerepéhez igazodva felszólítják az áldozatra az ide hosszabb időre érkező idegeneket is. Mára a Föld-szellem - annak ellenére, hogy néha ma is áldozatot mutatnak be neki - istenség jellege is elhalványulóban van, egyre inkább funkció nélküli hiedelemalakká változik, erősödnek folklór vonásai.

1.1.4. A Parnä lok félsziget

A *Parnä lok* kifejezés 'Parnä öbölt' jelent, az e néven emlegetett szent hely a *Käyi Päi* szent hely közelében található. Az elemzés során a következő eredményekre jutottunk:

- A szent helyet *Parnä imi* - az obi-ugor mitológia gyakorlatilag mindenütt ismert gonosz, ártó szellemlénye - lakóhelyének tartják.
- *Parnä imi* a Vaszjuganon *Säwes*, vagyis *Säws iki*, a hegyes fejű, dühös, emberevő óriás felesége volt, aki a keleti hantik folklórában a ravasz és jólelkű trickster, *Alvali* ellenfele.
- *Säwes* és *Parnä imi* a Vaszjuganon - és csak a Vaszjuganon - helyi védőszellemmé lettek, több helyütt is tisztelték bálványait. Közös szent helyük azonban csak itt, a *Parnä lok*-on volt. A szent hely elsődleges funkciója itt is a halászsákmány megszerzésének biztosítása volt, amihez kapcsolódott a betegségekől védő szellem képze is, ami a két szellem folklór alakjának ismeretében főként azt jelenti, hogy nem küldenek betegséget az emberekre, megóvják őket maguktól.
- A sziget mára gyakorlatilag elvesztette áldozati hely funkcióját, erre a szerepére inkább csak emlékeznek. Hogy a rítus nemrég még működött, arra abból lehet következtetni, hogy az imákat még fel tudták idézni, és néha még ma is dobnak pénzt a sziget előtti folyószakaszba.

1.2. NEM ÁLDOZATI HELYEK

A nem áldozati helyekre vonatkozó ismereteinket kívánom röviden összefoglalni az alábbiakban:

1.2.1. Hajdanvolt áldozati helyek

Ozernoje falu mellett több olyan szent hely is van, amiről tudjuk, hogy valaha áldozati hely volt, de aktív szent hely szerepét elvesztette. Egyik közülük a ***Weseng Ämter***, amelyik nevének jelentése 'Mamutos-tó'. Nevéből következik, hogy itt él a *wes*, azaz a mamut. Ezt a korábban valamilyen állathoz hasonlító természetfeletti lényt ma már - a *Wes* szó 'mamut'-ként való fordításának köszönhetően - leginkább úgy írják le, ahogyan az iskolai tankönyvek, illetve más ismeretterjesztő fórumok alapján a mamutot ismerni lehet. A századfordulós források arról tanúskodnak, hogy a *Wes* a Vaszjugan mentén démonikus természetfeletti lényből istenséggé vált, aki a betegségek ellen nyújtott védelmet, illetve szerepe volt a halászat sikerében is. Ozernojében bálványa is volt. Aktív szent hely voltát a tó elvesztette, de emlékét még őrzi bizonyos viselkedési tabuk: tisztelettel, tisztességesen kell viselkedni a partján, nem szabad káromkodni, bár ez a szabály is kimutathatóan gyengül.

Más nem áldozati helyekről gyakorlatilag alig lehet tudni valamit. A ***Semlex imken rečken*** ('vak anyó apó') szent hely kapcsán ma már nem emlékeznek arra sem, hogy miért ez a neve, hogy a szent helyen milyen céllal hoztak áldozatokat, és arra sem, hogy mi volt az áldozat. E bizonytalanság ellenére, a szakirodalom alapján sejteni lehet a szent helyről, hogy női áldozati hely volt, ahol az Ozernojéba újonnan került menyasszonyok mutattak be áldozatot. Ennek közelében volt a ***Körtex imken rečken*** ('gyökerek anyó apóval') nevű szent hely. Ma már semmi szerepe nincsen, még megmutatni sem tudta pontosan az, aki egyáltalán

emlékezett létére. Bizonytalan információink vannak arról is, hogy Ozernoje közelében volt még talán két szent hely, az un. **jávorszarvasos szent hely**, valamint az **Erdei szellem szent erdeifenyője**.

1.2.2. A hősi múlt emlékhelyei

Ozernoje mellett ismernek olyan helyeket is, amiket a hősi múlt emlékhelyeinek lehet tartani. Ezek a helyeken természetfeletti lények jelenlétét sejtik, illetve korábbi hősi hagyományukkal hozzák kapcsolatba őket.

A **Zenélő félsziget** nevét arról a hiedelemről kapta, amely szerint ha valaki meg akar tanulni zenélni, erre a szigetre kell járnia egy bizonyos ideig éjjelente a hangszerén játszani. Ez alatt megpróbáltatásokat kell kiállnia, el kell viselnie minden szenvedést, mert ha nem, életét is elveszítheti. A sziget említése lehetővé tette, hogy bemutassam a disszertációban az itt használatos hangszer, a *panaη juχ* mellett a zene, az ének és a mese kapcsolatait a természetfeletti szférával.

A **Kovács-félsziget** a tónak a faluval ellentétes oldalán fekszik, a falutól alig 2-3 kilométerre. A félszigetnek a falu rituális életében igazából nincs, és nem is volt szerepe. A félsziget elnevezéséhez egy Hattyúvá változó fiúról szóló, vérbosszú motiválta történet kapcsolódik, amely tulajdonképpen Ozernoje falu eredetmondájának egyik változata. Ez talán ma a vaszjugani, közelebbről az ozernojei hantik legkedveltebb története, amit hol hosszabban, hol rövidebben, folyamatosan mesélnek a mai napig is.

A **Wač wala** ('Város helye') szent hely a hajdani ozernojei "hősök" földházainak helye. Hogy valóban emberi lakóhely volt itt, azt régészeti ásatások is igazolják: az itt talált leleteket a bronzkorra - illetőleg a korai vaskorra - lehet datálni. Ez nem akadályozza meg a hantikat abban, hogy e helyeket saját hőseik korával azonosítsák, ami pedig nyilvánvalóan a hanti fejedelemségek létezésének idejében, tehát a 9.-10. századtól az orosz gyarmatosításig tartó időben kellett, hogy legyen. A szent hely kapcsán lehetőségem nyílt elemezni a hantik időszemléletének "kronológiai tévedés"-eit; a szent helyek és a régészeti lelőhelyek egybeesésének lehetőségét; valamint a régészeti leletek vallási szerepét is.

1.2.3. A temető

Ozernoje temetőjéről beszélve, illetve egy temetés részletes leírása és elemzése kapcsán dolgozatomban a következő megállapításokat tehettem:

- Ozernoje temetőjéről a hantik azt mondják, "a temető halott": 1973-ban egy tomszki tudós-különítmény kiásta a sírokat - még alig néhány évtizedeseket is - hogy adatokat kapjanak antropológiai kutatásaikhoz. Azóta az Ozernojében elhunytakat beszállítják Novüj Vaszjuganba, és az ottani temetőben hantolják el, ahol vegyesen helyezkednek el a hanti és a nem hanti sírok.
- Az ozernojei temető pravoszláv temető képét mutatta feldúlása előtt is.
- A temetés helyének változásához hasonlóan igen gyorsan megváltozott a temetkezési szertartások képe is. Nyugodtan állíthatjuk, hogy a hantik temetkezési szokásai, elképzelései a halottak túlvilági életéről ma már alig különböznek a környező orosz lakosság hiedelmeitől, gyakorlatától.

2. A HUMÁN SZFÉRA SZENT HELYEI

A vaszjugani hantik és általában az obi-ugorok a háziszellemeiket a házban, a padláson tartották, tehát az obi-ugor házban magában is voltak szent helyek. Ezek elsősorban a háznak és a tér irányainak szimbolikájával voltak és vannak kapcsolatban. Megállapításaim így foglalhatóak össze:

- A világ **vertikális tagolódásának** megfelelően a ház is három függőleges szférával bírt a huszadik század elején: az alvilágnak a padló alatti rész volt tekinthető, a földi világ, az emberek mindennapi életének a helye maga a háznak a belseje, az égi (férfi) világnak a ház felső része, elsősorban a padlás felelt meg. A ház tagolódása analóg a világ általános

tagolódásával: az égi, felső szféra istenei elsősorban a férfi feladatokkal, a vadászattal és a halászattal azonosíthatóak, míg a földi szféra istenei az inkább női funkcióknak számító egészség felügyelői. Ma a vaszjugani hantiknál jelentősen csökkent a ház padlásának szentsége. A nagyobb, oroszok által is lakott településeken, ahol általában államilag épített házakban laknak, a padlásnak tudomásom szerint nincsen semmilyen szakrális vonatkozása. Ozernojében, a század elején épített házak padlásán még felismerhető, hogy korábban szakrális jelentőségük volt, erre utaló tárgyak sorát lehet itt találni.

- A világ **horizontális tagolódásának** megfelelően a padláshoz hasonló a szerepe volt az obi-ugorok között a szent saroknak, a szent sarokban lévő bálványpolcnak is. A források által elérhető időben a vaszjugani hantiknál is ismert volt szent sarok, bár a háziszellemeket elsősorban a padláson tartották. Ekkor a szent sarok elsősorban nem a bálványok, hanem a keresztény ikonok kultuszhelye volt. Ma a Vaszjugan mentén keresztény ikonokat leginkább a nagyobb településeken élő hantiknál lehet találni, ahol kifejezetten a helyi orosz szokások szerint rendezik be az ikonpolcot. Ozernojében, az ikonok teljes hiánya ellenére a szent sarok minden házban tökéletesen beazonosítható: a szakrális szerep profán kiemelt szerepként őrződött meg, ez az a hely, amit a leginkább - illetve néhány helyen kizárólagosan - képekkel díszítenek a házakban.
- A Vaszjugan mentén a házak, **a telkek tájolása, nemek szerinti elrendezése** nem egyértelmű. A férfi és a női szféra elkülönítésére nincs lehetőség a Novúj Vaszjugani állami házakban, sem pedig Ozernojében, amelynek lakói szinte kizárólag férfiak, így bármiféle elkülönülés értelmetlen. Azonban Ozernojében a házak elrendezése valamikor szigorú elvek alapján történhetett, amelyekből ma bizonyossággal csak kettőt lehet felismerni. A telkek és a ház tájolásában szerepe volt annak, hogy a falutól délre volt a környék legfontosabb szent helye, másrészt a telken és a házban belüli legfontosabb rendezőelv a tiszta, a szent (a korábban ténylegesen tiszteletben tartott szent sarok) és a tisztátalanság (kézmosó, WC) elkülönítése volt.
- A vaszjugani hantik házában még **a tűzhely** volt olyan hely, amely különleges bánásmódot követelt meg, mivel azt a Tűz-anyja megjelenési formájának tartották. Ma a Vaszjugan mentén a tűz szakrális szerepének nem sok nyoma van. Gyakorlatilag senki nem tartja be azokat a tabukat, amik korábban a tűzzel való bánást jellemezték.

SZENT HELYEK A VASZJUGAN FOLYÓ MENTÉN

Az Ozernoje környéki szent helyek igazából csak a Vaszjugan-régió teljes kulturális, territoriális kontextusával együtt értelmezhetőek. Ennek ellenére igen keveset tudunk általában a Vaszjugan mentének szent helyeiről. A recens információk azért hiányoznak, mert terepmunkám egyértelműen Ozernojéra és környékére fókuszált, a történeti adatoknál pedig a korábbi kutatások már elemzett alapvető hibáival kell szembenéznünk. A szent helyek típusainak elkülönítését disszertációmnak ebben a fejezetében az adatok hiányossága miatt nem alkalmazhattam: a legtöbb esetben nem lehet meghatározni, hogy milyen típusú szent hellyel állunk szemben. Emiatt le kellett mondanunk az elsősorban funkcionális alapú rendszerezésről, így a szent helyeket - összesen negyvenegy - a disszertációmban egyszerű földrajzi rendben írtam le. Ebben alkalmazkodtam a kutatók útírányához: a folyó alsó folyása felől haladtam a felső folyás felé, és bizonyos mellékfolyókat külön kiemelve ugyanebben az irányban haladva írtam le.

A szent helyek leírása, elemzése azon túl, hogy összefoglalja a szakirodalom állításait, általános eredményekre is vezetett:

- A rendelkezésünkre álló források alapján bizonyítottnak tűnik, hogy a Vaszjugan medencéjének kultuszközpontja a *Päi Imi* félsziget. Itt volt a folyó völgy lokális védőszellemének a szent helye, de itt volt az egyik vaszjugani hanti "frátéria" kultuszközpontja is. A szent hely kiemelkedő voltát bizonyítja az is, hogy a másik két

frátria szent helye alá volt rendelve *Päi Imi*-nek: a Katilgában tisztelt Ar Imi-t és a kalganaki *Surkal-jaχ* szent hely istennőjét *Päi Imi* rokonának tartották. Az egyes szövegek a rokonsági kapcsolatokat illetően bizonytalanok: általában mindkettőt *Päi Imi* lányának tartják, de gyakran lánytestvérekként nevezik meg őket. Előfordult az is, hogy mindhárom szent helyet *Imi Päi* néven említették.

- A Nyurolka - a Vaszjugan mellékfolyója - menti szent helyeket célszerű a többi vaszjugani szent helytől elkülönítve tárgyalni. Úgy tűnik, önálló rendszerrel van dolgunk, amelyik elkülönül a vaszjuganitól, de azzal mégis szoros szerkezeti sajátosságot mutat, sőt a két folyó szent helyei között hierarchikus és történeti kapcsolatok is vannak. Ezeknek a kapcsolatoknak a kulcsszereplője újra *Päi Imi*, akinek férje volt a Nyurolka legtiszteltebb istene, és akinek ugyancsak két azonos nemű gyermeke volt - a Nyurolka másik két kiemelkedő szent helyének istenségei.
- Úgy tűnik, a Vaszjugan mellett komoly szerepe volt a nemek önálló szent helyeinek, illetőleg úgy tűnik, hogy mindkét nem házasulandó fiataljainak megvolt a maga önálló kultuszközpontja. Ezeket a feltevéseket többféleképp lehet értelmezni. Az egyik lehetőség az, hogy a Vaszjugan mentén a feleségeknek beavatási szertartáson kellett átesniük, mikor átköltöztek férjeik falujába. A második lehetőség szerint talán a Vaszjugan mellett is voltak olyan falu szintű női szent helyek, amilyeneket a vogulok kapcsán igen jól ismer a szakirodalom. Harmadik eshetőség szerint a Vaszjugan mentén az egyik nem itt, a másik nem ott mutatott be áldozatot házasodási szerencséje biztosítására, tehát mindkét nemnek megvolt a maga "nemi" szent helye. Azt nem látom egészen igazoltnak, hogy hatáskörük a teljes vaszjugani hanti lakosságra kiterjedt volna, hiszen erre a fenti, esetlegesen hiányos adatokon kívül nincs bizonyítékunk.

AZ ÁLDOZATRENDSZER VÁLTOZÁSA

A szent helyek áttekintése után nyílt lehetőségem az obi-ugor népek három áldozati formájának (állatáldozat - ételáldozat - tárgyáldozat) áttekintésére is. Vizsgálatom lényege három pontban foglalható össze:

- A vaszjugani hantik áldozati rendszere tizenkilencedik század végére, huszadik század elejére jelentős eltéréseket mutatott az általános obi-ugor modellhez képest, elsősorban az állatáldozatok tekintetében. Az állatáldozat itt ismert két formája közül egyik sem hasonlított az általános obi-ugor áldozati sémára: az ölés és az állat felajánlása egyik esetben sem tartozott szorosan össze. Az első áldozati mód, a lóáldozat valójában felajánlás, melyet soha nem követett az állat leölése, elfogyasztása. A másik áldozati mód, a szarvasmarha feláldozása pedig gyakorlatilag csak az áldozati szertartáson elfogyasztható hús biztosítása volt minden rituális cselekedet nélkül.
- Az áldozati módok változási tendenciáit figyelve azt mondhatjuk, hogy a századforduló óta a vaszjugani hantik áldozati rendszere rendkívül leegyszerűsödött. Ennek a tendenciának csak egy része magyarázható azzal, hogy folytatódtak a már a századfordulón is kirajzolódó tendenciák, a magyarázat sokkal inkább a vaszjugani hanti társadalom atomizációja, a kereszténység, a betelepülő oroszok spontán befolyása mellett elsősorban a politikai rendszer megváltozásában rejlik. A mai vaszjugani hanti rítusrendszer a gyakorlatilag ellenőrizhetetlen, szankcionálhatatlan tárgyáldozatokra korlátozódott. Az áldozatul hozható tárgyak rendkívüli tarkasága helyett csak a kis, könnyen elrejthető tárgyak ajándéku adása maradt meg: ma kizárólag a kendő és a pénz, illetve az ezt helyettesítő sörét funkcionál még, mint áldozat. Ezek közül kendőt ma már csak egy szent helyen, a *Päi Imi* félszigeten áldoznak. A ma meglévő áldozatok már csak individuális áldozatok, megszűntek a családi és magasabb szinten szerveződő közösségi áldozatok. Elveszett tehát a vallás oly fontos szociális tartalma, a közösség szolidaritásának

megerősítése. Az áldozatok a korábbi idényváltó szertartásokkal szemben kizárólag sporadikusak, alkalmoszerűek, rendszertelenek.

- A mai “hanti” szertartások, ünnepek már a keresztény ünnepkörbe illeszkednek bele mind az év ünnepköre, mind az egyéni élet fordulóihoz kapcsolódó ünnepek tekintetében. Ugyanakkor nagy szerepe van az állami ünnepeknek, de tagadhatatlan a televízió szerepe is a szokáscselekedetek változásában.

A SZOCIÁLANTROPOLÓGIAI VIZSGÁLAT LEHETŐSÉGEI

Az ozernojei, majd pedig tágabban a vaszjugani hantik vallási rendszerének megismerése, a panteonra, a szent helyekre és a rituális gyakorlatra vonatkozó anyag rendezése után disszertációmban szociálantropológiai kérdésekkel foglalkoztam. Ezek a kérdések a vaszjugani hanti társadalom szerkezetére, valamint a társadalomszervezet és a vallási gyakorlat kapcsolataira vonatkoztak. A kérdésnek jelentőséget a szakirodalom eddigi tartózkodása ad. Bár az obi-ugrisztika gyakorlatilag mindig hangsúlyozta a társadalomszervezeti egységek és a vallási kultuszok közötti kapcsolatot, akár a vallás felől közelítették meg a kérdést, akár a társadalom szerkezete felől, mégsem ismerünk olyan munkát, amelyik pontosan tisztázná egy jól körülhatárolható területen belül a családok, a nemzetségek, a falvak, a frátriák és a régiók vallási kultuszait, azok átfedéseit, határait. Be kell látni azonban, hogy a vaszjugani hantikra vonatkozó anyag alapján, amely javarészt korábbi források elszórt adataiból készített rekonstrukció, nem lehet teljes egészében feltárni a fent említett összefüggéseket. Az adatok mennyisége és minősége miatt csak kísérletet tehettem az elemzésre, az esetleges összefüggéseket csak felvethettem, valószínűsíthettem. Elemzésem legfontosabb állításai, a szakirodalom korábbi tételeivel szemben megfogalmazott állításaim a következők voltak:

- A Vaszjugani egyházkerület házassági anyakönyveinek vizsgálata - ötven év adatai - alapján nem mondhatjuk endogámnak a vaszjugani hantik csoportját, viszont a preferált házasság számukra mégiscsak a csoporton belüli házasság volt.
- A Nyurolka folyó mellett élő hanti nemzetségeket minden lehetséges - és a szakirodalomban hivatkozott - szempont alapján külön csoportként kell kezelnünk, vagyis azt kell mondanunk, hogy a vaszjugani hantik nem három, hanem négy csoportból álltak. Ezeket a szakirodalmi hagyomány alapján továbbra is frátriáknak nevezzük, bár a szó használhatósága iránt erős kételyek fogalmazhatóak meg.
- Valamennyire külön kell kezelnünk a négy frátriától a Vaszjugan mellett élő jugani hantikát, akiknek nemzetségei nem tagozódtak be egyik frátriába sem, de nem is képeztek önálló házassági csoportot. Lazán kapcsolódtak a korábban létezett frátriákhoz, házassági lehetőségeiket csak nemzetségi hovatartozásuk korlátozta.
- Ha valaha létezett is területi elkülönülése az Vaszjugan mentén a három (négy) frátriának, akkor az a tizenkilencedik század közepétől már nem mutatható ki. A korábbi időszakokról ugyanakkor nem áll rendelkezésünkre megbízható forrás.
- A frátriális exogámia kérdése adataink alapján nem eldönthető. Cáfolni nem cáfolhatjuk, ahhoz a “rendszerbe nem illő” házasság aránya túl kevés (18,25%), de kötelező erejű szabályként sem fogalmazhatjuk meg, mert ahhoz pedig túl magas az aránya. Vagyis csak annyit állíthatunk, hogy a vaszjugani hanti házasságkötéseknek megvolt az irányultsága, hogy lehetőleg ne azonos frátriához tartozók között kössék.
- A frátriális és a nemzetségi/faluhoz tartozó istenségek kultuszában egyszerre láthatjuk a csoport különállóságának, de nem egyedülállóságának megfogalmazását. *Päi Imi* istennő testesítette meg a vaszjuganiak összetartozását saját kultuszában, és abban is, hogy az összes frátriát valamelyik családtagjának kultusza avatta rituális közösségé. Maga a *Päi Imi* szent hely egy frátria kultuszközpontja is, míg a másik három frátria szent helyének istenségét *Päi Imi* rokonának tartották. Ez a logika azonban visszafele már nem működik,

vagyis nem tekinthető minden olyan szent hely egy önálló frátria szent helyének, amelyiknek istene rokoni kapcsolatba hozható *Päi Imi*-vel. Vagyis az összes vaszjugani nemzetségre jellemző törekvés volt, hogy szent helyeiket lehetőleg összekapcsolják az egész régió legfontosabb istenségével: a vaszjugani hantikhoz, az "igazi hantikhoz" való tartozásukat szimbolizálta az, hogy istenségük rokona *Päi Imi*-nek; viszont csoportjuk önállóságát, más vaszjugani csoportoktól való elkülönülését fejezte ki az, hogy önálló egyéniséget adtak neki: testvére, férje, fia, lánya az istennőnek, tehát önálló élete van.

- A nemzetségi exogámia a frátriális exogámiánál sokkal nagyobb hatékonysággal, sokkal szigorúbban működött. Ötven év házassági anyakönyvi feljegyzései szerint csak két olyan házasság volt, amikor azonos vezetéknevűek, vagyis azonos nemzetségbe tartozók egymással házasodtak, így valóban elhanyagolhatónak, gyakorlatilag nem létezőnek kell neveznünk a nemzetségen belüli házasságot.
- A falu és a nemzetség funkciói nem mindig voltak elválaszthatóak: nem egyértelműen eldönthető, hogy a szent helyek nemzetségi vagy falutulajdonban voltak, hogy a halász- és vadászterületeket nemzetségi vagy falu szinten birtokolták-e. Ez a bizonytalanság arra vezethető vissza, hogy egy-egy falu időnként egy-egy nemzetség lakhelye volt, amelynek nevét viselte.
- Ha a különböző, rendelkezésünkre álló forrásokat összevetjük, akkor azt mondhatjuk, hogy korántsem állnak rendelkezésünkre mindenre kiterjedő ismeretek a vaszjugani hanti nemzetségekről, mint kultuszközösségekről. A harminchat számoltatott nemzetségből tizenegyről biztosan nem tudjuk, hogy hol volt a szent helye, és ugyanennyinek nem ismerjük a védőszellemét sem. Egy nemzetségről nem tudjuk megállapítani, melyik frátriához tartozott, és pontosan a felének nem tudjuk ma már a hanti nevét. Huszonkét nemzetség hőséről pedig semmilyen információnk sincsen. Hasonló képet ad az is, ha a települések felől közelítjük meg ugyanezeket az információkat. Az anyakönyvekben szereplő harmincnégy falu közül tizenháromnak nem ismerjük a szent helyét, tizennégyenél nem tudjuk az adott istenség nevét, illetve hűszhoz nem tudunk mellérendelni alapító hőst.
- A vaszjugani hantik világa folyók szabta világ. A folyó értelmezhető úgy is, mint szakrális világtengely: a folyó folyásának iránya szabja meg a világ egyes részeinek elhelyezkedését, a jó- és rossz irányét, a holtak országáét. A folyónak és a társadalmi alakulatoknak is szoros a kapcsolata: nem csak a kifejezetten territoriálitáson alapuló csoportok szimbóluma egy-egy folyóvölgy, hanem rokonsági csoportoké is, hiszen a vaszjugani hantik négy "frátriájának" mindegyike egy-egy folyó nevével nevezi meg magát. De nem csak a frátriák, hanem igen gyakran a települések is egy-egy folyóról lettek elnevezve.
- A rokonság és a lokalitás elve folyamatosan keveredett a szentélyek kapcsán is: a nemzetségi szent helyek kapcsán nem dönthető el, hogy azok tisztelete valójában nemzetséghez kapcsolódik-e, vagy sokkal inkább a faluhoz kötődik.

ÖSSZEFOGLALÓ

A szent helyek korábbi kapcsolatát a hanti társadalomszervezettel a fentieknél pontosabban meghatározni ma már nem lehet. Nem lehet, mert a rendszer már régen szétesett: a ma élő idős hantik nem, vagy alig emlékeznek rá, a mai kultuszokból pedig kikövetkeztethetetlen a korábbi. Sajnos az obi-ugor analógiák alapján sem tudtuk rekonstruálni a korábbi vaszjugani állapotot, hiszen annak ellenére, hogy a vallás kutatása az obugrisztika irodalmának egyik domináns témája, sajnos nem ismerünk pontos leírásokat arról, hogy az egyes istenségeknek, egyes szent helyeknek milyen is pontosan a kapcsolata a társadalomszervezettel. Holott a vallás vizsgálatának ez kellene legyen egyik legfontosabb témája.

Így dolgozatomban elsősorban más kérdésekre kellett koncentrálnom. Ozernoje példája kapcsán azt próbáltam megvizsgálni, hogy milyen lehetett egy települést körülvevő világ, milyen volt az a szent tér, milyenek voltak azok a szent terek, amelyek a hozzájuk tartozó kultuszokkal együtt meghatározták a helybeli hantik életét, tájékozódását, munkavégzését, gondolkodását. Az egyes szent helyek kapcsán gyakran igen nagy kerülőket is tettem, ezzel is a vaszjugani hanti vallás komplex rendszeréhez akartam közelebb jutni: így kellett beszélnem többek között a jávorszarvas szerepéről, a zene szakrális vonatkozásairól, a hősi korszakról, stb. Később megpróbáltam rekonstruálni a Vaszjugan szent terét, szent topográfiáját a korábbi kutatások alapján. A kirajzolódó kép sajnos itt is igen hiányos, egyenetlen lett: nyilvánvalóan csak a szent helyek töredékét sikerült bemutatni, illetve a bemutatások anyaga is - a forrásoknak köszönhetően - igen egyenetlen, sokszor egyszerűen értelmezhetetlen. Az anyag hiányossága miatt ezért időnként csak kérdéseket, problémákat tudtam megfogalmazni, esetenként a megválaszolhatóság reménye nélkül.

Ezek a problémák felvetik annak a kérdését is, hogy mennyire lehet egyáltalán ilyen jellegű munkát végezni retrospektív módon. A válasz sajnos nem túlzottan pozitív. A szociálintropológiai vizsgálatoknak kevés lehetősége van ott, ahol korábbi kutatók korántsem ilyen irányultságú információira kell támaszkodnia. Ugyanakkor más források bevonásával - gondolok itt elsősorban a demográfiai adatokra - a rendelkezésre álló igen homályos képet valamennyire pontosítani lehet, kísérletet lehet tenni az élet vallási és szociális mezejének összevetésére. A legnagyobb probléma azonban az, hogy nem lehet támaszkodni analóg kutatásokra a hantik más területeiről. Ez is egyértelműen jelzi azt, hogy szükség van az olyannyira kutatottnak hitt hantik szociálintropológiai vizsgálatára is olyan területeken, ahol még végezhetőek ilyen vizsgálatok.

Ugyanakkor még a vaszjugani hantik vallásának kutatása közben is konkrét eredményekre lehetett jutni. Helyenként, ahol az anyag lehetővé tette, pontosan nyomon lehetett követni egy-egy kultusz alakulását, illetve az azt befolyásoló tényezőket. Ezek kapcsán meg lehetett figyelni azt, hogy hogyan változik egy atomizálódó közösség vallásos rendszere, hogyan befolyásolja azt a közösség szétesése, helyesebben feloldódása a betelepülő más nemzetiségűek között, hogyan befolyásolják azt az új ismeretrendszerek a kereszténységtől a televízió-kultúráig és az iskolai oktatásig. Láthattuk azt, hogy ez a vallási rendszer már nem jellemző általában a vaszjugani hantikra, ma már "a" vaszjugani hantik vallásáról nem beszélhetünk. Állításaink érvényességi köre jóval kisebb: maximálisan is egy hanti település lakosaira tekinthetjük jellemzőnek. Ennek ellenére van egy állandó, ami a vaszjugani hantik vallására jellemző. Ebben az állandóban azonban már - úgy tűnik - nagyobb a szerepe a kereszténységnek, a kereszténység ott realizálódó változatának. Ebben a ténylegesen keresztény eredetű képzetek összeolvadnak egy általános demonológiával, amelyben elsősorban ártó lények népesítik be az erdőket, a folyókat. Ezek az ártó lények a helybeli hantik esetében még sokkal közelebb vannak a korábbi hanti panteonhoz, istenségekhez, mint a helybeli oroszokéban, ahol elsősorban az orosz néphitlényeket találhatjuk. Ugyanakkor a kettő folyamatosan átértelmezi egymást, áthallások, átfedések vannak.

Az általam vizsgált közösség, az ozernojei hantik segítségével, feltehetőleg életmódjuknak, és a falu közlekedési utaktól való távolságának köszönhetően, ennek a modern szinkretisztikus rendszernek egy archaikus változatát ismerhettem, ismerhettük meg. A kép tehát csak rájuk jellemző, bár tendenciái általánosak. Ez tehát az ozernojei, esetleg a vaszjugani vallási rendszer. Ezt a képet semmiképpen nem lehet addig tágítani, hogy jellemzőnek tartsuk általában a hantikra. Mint már többször említettem, a vaszjugani hanti talán a legakkulturálódottabb hanti csoport. A tőle északabbra fekvő csoportok vallása nyilvánvalóan sokkal archaikusabb rendszert mutat. Ugyanakkor hiba lenne ezeket az

archaikusabb rendszereket továbbra is mozdulatlanak felfogni, szükség lenne az ottani változási folyamatok rögzítésére, elemzésére is.

A DOKTORI DISSZERTÁCIÓ FELHASZNÁLT IRODALMA

- Andree R., 1904. Votive und Weihgaben der katholischen Volkes in Süddeutschland. Ein Beitrag zur Volkskunde. Braunschweig
- Asszony unokája. Vogul népmesék. Gunda Béla (vál.), Budapest, 1959
- Babuškina N., Veličko V., Košeleva Ja.P., Legendy golubyh ozer. Tomsk, 1961
- Bagurina L.M. (szerk.), 1998. Slavjanskaja mifologija. Slovar-spravočnik. Moskva
- Balalaeva O.E., 1999. Svjašennye mesta hantov Srednej i Nižnej Obi. in Očerki istorii tradicionnogo zemlepol'zovanija hantov (materialy k atlasu). Ekaterinburg, 139-156.o.
- Sz. Bakró-Nagy Marianne, 1979. Die Sprache des Bärenkultes im Ob-ugrischen. Budapest
- Bardina P.E., 1995. Byt russkih sibirjakov Tomskogo Kraja. Tomsk
- Bargheer E., 1931. Eingeweide. Lebens- und Seelenkräfte des Leibesinneren im deutschen Glauben und Brauch. Berlin und Leipzig
- Barkalaja A., 2002. On the Aspects of Space in the Khanty World Outlook. in uő. Sketches towards a Theory of Shamanism: Associating the Belief System of the Pim River Khanties with the Western World View. Tartu. 65-76.o.
- Bartha Elek, 1992. Vallásökológia. Debrecen
- Basen'kin N.V., 2000. Knjaz Nikolaj Alekseevič Kostrov i ego arhiv v fondah Naučnoj Biblioteki Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta. in Trudy Tomskogo Oblastnogo Kraevedčeskogo Muzeja. tom X. Tomsk
- Berg A., 1935. Der Krankheitskomplex der Kolik- u. Gebärmutterleiden in Volksmedizin und Medizingeschichte unter besonderer Berücksichtigung der Volksmedizin in Ostpreussen. Berlin
- Borisov A.G., 1996. Njurolka - reka hantyjskaja. in Jakovlev Ja.A. (szerk.), Zemlja Kargasokskaja. Sbornik naučno-populjarnyh očerkov. Tomsk, 67-87.
- Bourdieu P., 1973, The Berber House. in Douglas M. (szerk.), Rules and Meanings, Harmondsworth, 98-110.o.
- Bourdieu P., 1978. A vallási mező kialakulása és struktúrája. in: uő., A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Budapest, 165-237.o.
- Burckardt D., 1986. Akkulturációs jelenségek a bevándorlók körében Ny. Berlinben. in Eperjessy Ernő, Krupa András (szerk.), A III. békéscsabai nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai. Budapest, 686-694.o.
- Csepregi Márta, 1976, Ki volt Grigorovszkij? in Néprajz és nyelvtudomány 19/20. 217-223.o.
- Csepregi Márta, én. A jávorszarvas-mítosz az obi-ugor folklórban. kézirat
- Csepregi Márta, 1997a, Az osztjások (hantik) általános ismertetése. in Lázár Katalin (szerk.), A szurguti osztják kultúráról. Budapest, , 5-12.o.
- Csepregi Márta, 1997b. Mutatványok a szurguti osztják folklór műfajaiból. in Lázár Katalin (szerk.), A szurguti osztják kultúráról. Budapest, 59-104.o.
- Csepregi Márta, 1998. Szurguti osztják chrestomathia. Studia uralo-altaica, Szeged
- Csernyecov V.N., 1949. Adalékok az obi-ugorok nemzeti szervezéséhez. Budapest
- Csernyecov V.N., 1977. Az obi-ugor medvekultuszról. in Domokos Péter (szerk.), Uralisztikai olvasókönyv. Budapest, 198-205.o.
- Csernyecov V.N., 1980, Az urál vidéki sziklarajzok jelentése, in Hoppál Mihály (szerk.), A Tejút fiai, Budapest, 106-135.o.
- Černecov, V.N., 1927. Žertvoprinašenija u vogulov. In: Etnograf-issledovatel' I. Leningrad, 21-25.o.
- Černecov V.N., 1959. Predstavljenija o duše u obskih ugrov, TIE, tom 51, 116-156.o.
- Černecov V.N., 1987. Istočniki po etnografii Zapadnoj Sibiri. Tomsk
- Demény István Pál. 2002. Hósi epika. Budapest
- Dmitrieva T.N. 1999. Kazym i mansi. in Onomastika i dialektnaja leksika 3. Ekaterinburg,

- 53-66.o.
- Dulzon A.P. 1956. Arheologičeskie pamjatniki Tomskoj oblasti. Tomsk
- Eliade M., 1987, A szent és a profán, Budapest
- Eliade M., 1993, Az örök visszatérés mítosza, Budapest
- Galkina T.V., Osipova O.A., 1995, A.P. Dulzon. K 95-letiju dnja roždenija. Tomsk
- Galkina T.V., Čindina L.A., Lukina N.V., Gorjuhin E.Ja., 1995. I.M. Mjajkov kak issledovatel' Sibiri. in Trudy Tomskogo Geografičeskogo Gosudarstvennogo Ob'edinennogo Istoriko-arhitekturnogo Muzeja. tom VIII: Tomsk, 165-182.o.
- Gemuev I.N., 1990. Mirovozzrenie mansi: Dom i Kosmos. Novosibirsk
- Gemuev I.N., 1996. Ugric mithraism. in Pentikäinen J. (szerk.), Shamanism and Northern Ecology. Berlin-New York, 199-206.o.
- Gemuev I.N., Sagalaev A.M. 1986. Religija naroda mansi. Kultovye mesta (XIX - načalo XX.v.). Novosibirsk
- Gemujev I.N., Sagalaev A.M., Solovjev A.I., 1989, Legendy i byli taježnogo kraja. Novosibirsk
- Gluškov I., 1900. Čerdinskie voguli, in Etnografičeskoe obozrenie, tom 15., vyp. 2. Moskva, 15-78. o.
- Golovnev A.V., 1995. Govorjaščie kul'tury. Tradicii samodijcev i ugrov. Ekaterniburg,
- Grigorovskij N.P., 1882, Predanija narimskih inorodcev o sozvezdii "los". in Tomskije gubernskije vedemosti, 31, Tomsk
- Grigorovskij N.P., 1883, Očerki Narymskogo Kraja. in Tomskie gubernskie vedemosti. Tomsk
- Grigorovskij N.P., 1884. Opisanije vasjuganskoj tundri. in Zapiski Zapadnosibirskogo Otdel' Russkogo Geografičeskogo Obšestva, tom VI. Tomsk
- Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. Bächtold-Stäubli H. (szerk.) Band 3., Berlin-New-York. 1987
- Harva U., 1933. Altain suvun uskonto. Porvoo-Helsinki
- Hettlage-Varjas, A - Hettlage, R., 1988. Kulturális köztesvilágok. Etnikumot alkotnak-e a vendégmunkások? in Szociológiai Figyelő 1988/2. 58-87.o.
- Holmberg (Harva) U., 1964. Finno-Ugric, Siberian. Mythology of all Races IV. New York
- Honti László, 1982. Vasjugáni osztják szövegek, in Nyelvtudományi Közlemények 84/1, Budapest, 121-164.o.
- Honti László, 1986. Chrestomathia ostjacica. Budapest
- Hoppál Mihály, 1983. bevezető tanulmány. in Okladnikov A.P., Martinov A.P., 1983. Szibériai sziklarajzok. Budapest
- Hoppál Mihály, 1990, A finnugor mitológiakutatás története. in Új Erdélyi Múzeum I/1-2. 90-97.o.
- Hoppál Mihály, Jankovics Marcell, Nagy András, Szemadám György, 1990. Jelképtár. Békéscsaba
- Hubert H., Mauss M., 1899. Essai sur la nature et la fonction du sacrifice. in Année sociologique 1899/2
- Hultkrantz A., 1961. The Owner of the Animals in the Religion of the North American Indians. Some General Remarks. in Hultkrantz A. (szerk.), The Supernatural Owners of Nature, Stockholm-Göteborg-Uppsala, 53-64.o.
- Hultkrantz A., 1965. Type of Religion in the Arctic Hunting Cultures. A Religio-Ecological Approach. in Hvarfner H. (szerk.), Hunting and Fishing. Nordic symposium on life in a traditional hunting and fishing milieu in prehistoric times and up to the present day. Luleå, 265-318.o.
- Ivanov Sz.V., 1970, Skul'ptura narodov severa Sibiri XIX – pervoj poloviny XX.v. Leningrad
- Jakovlev Ja.A., 1994, Mogil'niki dorusskogo naselenija XVIII - načala XX vv. na territorii

- Tomskoj oblasti. in Trudy Tomskogo Gosudarstvennogo Ob'edinennogo Istoriko-ArHITEKTURNOGO Muzeja. tom VII. Tomsk, 28-54.o.
- Jakovlev Ja.A., Kamoletdinova Z.S., 1996. Geografičeskie nazvanija Kargasokskogo Rajona. Čto oni označajut? in Jakovlev Ja.A. (szerk.), Zemlja Kargasokskaja. Sbornik naučno-populjarnyh očerkov. Tomsk, 294-318.o.
- Jakovlev Ja.A., 1998. Kul'tovye mesta XIX - načala XX v. na teritorii Tomskoj Oblasti. in Pam'atniki istorii, arheologii i kul'tury Sibiri. Novosibirsk, 35-53.o.
- Jakovlev Ja.A., Rassamahin Ju.K., 2000. U istokov Kolpaševsogo Kraevedčeskogo Muzeja: Petr Ivanovič Kutaf'ev. in Trudy Tomskogo kraevedčeskogo muzeja: Sbornik Statej. tom X. Tomsk, 96-127.o.
- Jankó János, 1904. Az osztják háztartás kiadásai és bevételei. in Néprajzi Értesítő. 61-67.o.
- Jankovics Marcell, 1978. A csodaszarvas monda a csillagos égen. in Előmunkálatok a magyarság néprajzához 3. Budapest, 204-212.o.
- Kannisto A., 1977. A vogul medveünnepek. in Domokos Péter (szerk.), Uralisztikai olvasókönyv. Budapest, 186-197.o.
- Kalinina I.M., 1956-58, Materiali Tomskogo Pedagogičeskogo Instituta, Ugorskije Jazyki (hantijskij) I-V. Dnevnik Kalinini. Tomsk, kézirat
- Kalinina I.M., 1959, Toponimii Vasjugana u hantov. in Nekatorie voprosi drevnej istorii Zapadnoj Sibiri, Tomsk, 28-30.o.
- Kalinina I.M., 1961a, Sravnenie ustnyh i pismennyh form hantijskich toponimov Vasjugana. in Učenyje zapiski Tomskogo Gosudarstvennogo Univerditeta 19/2, 190-210.o.
- Kalinina I.M., 1961b, Areali rasprostraneniya hantijskich toponimov Zapadnoj Sibiri. in Učenyje zapiski Tomskogo Gosudarstvennogo Univerditeta 19, Tomsk
- Kalinina I.M., 1962, Hantijskie toponimii Vasjugana. in Učenyje zapiski Tomskogo Gosudarstvennogo Univerditeta 20, 127-143.o.
- Kalinina I.M., 1968, Hantijskaja skazka. in Jazyki i toponimija Sibiri I, 88-95.o.
- Kalinina I.M., 1970, Kolym pay "tri syna" (hantijskaja skazka). in Jazyki i toponimija Sibiri III, 45-60.o.
- Karapetova I., Solovyova K., 2001. Yavun-iki, the Master of Yugan as the Cultural Symbol of Yugan Khanties. in Pro Ethnologia 11. Cultural Identity of arctic Peoples. Arctic Studies 5., Tartu, 45-58.o.
- Karjalainen, K.F. 1921. Die Religion der Jugra Völker. I. FFC 41. Helsinki-Porvoo
- Karjalainen K.F., 1922. Die Religion der Jugra Völker II. FFC 44. Helsinki-Porvoo
- Karjalainen K.F. 1927. Die Religion der Jugra Völker III. FFC 63. Helsinki-Porvoo
- Karjalainen K.F., 1948, Ostjakisches Wörterbuch. Helsinki
- Kerezi Ágnes, 1990. Arhaičeskaja simbolika objadov žertvoprinošenija u obskih-ugrov. in CIFU 4., Debrecen, 244-249.o.
- Kerezi Ágnes, 1997. A szurguti osztjákok életmódja és hitvilága. in Lázár Katalin (szerk.), A szurguti osztják kultúráról. Budapest, 34-35. o.
- Kerezi Ágnes, 1999. Az obi-ugor áldozati szertartások legfontosabb jellemzői: törvényszerűségek, fajták, jelek. in Ethnographia, 41-54.o.
- Kim A.A., 1994, Rafail Amirovič Uraev - issledovatel' Tomskogo Severa. in Trudy Tomskogo Gosudarstvennogo Ob'edinennogo Istorkio-ArHITEKTURNOGO Muzeja, tom VII, Tomsk, 63-72.o.
- Kirjuskin, Ju.F., 1972. Otčet ob arheologičeskikh rabotah problemnoj laboratorii istorii, arheologii i etnografii Tomckogo gosudarstvennogo universiteta im. V.V. Kujbiseva letom 1972. goda. In: Arhiv MAES TGU, No. 531.
- Kirjuškin Ju.F., Maloletko A.M., 1979. Bronzovyj vek Vasjugan'ja. Tomsk
- Kostrov N.A. 1872, Narymskij Kraj, Tomsk
- Kostrov N.A. Skazaniya Tomskih ostjakov i samoedov a mamontah. in Jakovlev Ja.A. (szerk.)

- Trudy Tomskogo oblastnogo kraevedčeskogo muzeja. Tom X. Tomsk, 2000. 48-51.
- Krasnov P.V., 1996. Opisanie byta inorodcev-ostjakov Tomskogo okruga 5-go učastka Vasjuganskoj volosti. 1996. in Jakovlev Ja.A. (szerk.) Zemlja Kargasokskaja. Sbornik naučno-populjarnyh očerkov. Tomsk, 50-59.o.
- Krohn (Julius) Gyula, 1908. A finnugor népek pogány istentisztelete. Fordította és kiegészítette Bán Aladár, Bp.
- Kulemzin, V.M., 1976. Šamanstvo vasjugansko-vahovskih hantov v konce XIX – načale XX. vv. In: V. M. Kulemzin (szerk.), Iz istorii šamanstvo. Tomsk. 3–155.
- Kulemzin V.M., 1984. Čelovek i priroda v verovanijah hantov. Tomsk
- Kulemzin, V.M., 1993. Sto let spustja... Iz polevyh dnevnikov. in Osokin E.V. (szerk.), Severnaja kniga. Tomsk. 116-127.o.
- Kulemzin V.M., 1994. Hanty i mansi. in Kulemzin V.M. (szerk.), Očerki kul'turogeneza narodov Zapadnoj Sibiri tom 2. Mir realnyj i potustoronnij. 363-379.o.
- Kulemzin, V.M., 2001. Otčet etnografičeskoi ekspedicii po sboru obemnogo etnografičeskogo materiala sredi hantov verhov'ev r. Vasjugana. in Tučkova N.A. (szerk.), Katalog. Hantyskaja kollekcija TOKM, Tomsk, 163.165 o.
- Kulemzin V.M., Lukina N.V. 1973. Legendi i skazki hantov, Tomsk
- Kulemzin, V.M., Lukina, N.V. 1977. Vasjugansko-vahovskije hanty v konce XIX – načale XX. vv. Etnografičeskije očerki. Tomsk.
- Kulemzin V.M., Lukina N.V. (szerk.), 1978. Materialy po fol'kloru hantov. Tomsk
- Kulemzin V.M., Lukina N.V. 1992. Znakomtes: hanty. Tomsk
- Kutaŕ'ev P.I., 2000. O počitanii medvedja na r. Vasjugane. in Jakovlev Ja.A. (szerk.), Trudi Tomskogo Oblastnogo Kraevedčeskogo Muzeja tom 10. Tomsk, 128-129.o.
- Lapina, M.A., 2001. Muzika v moej žizni, in: Lukina, N.V. (szerk.): Muzika i tanec v kul'ture obsko-ugorskih narodov, Tomsk, 3-6.o
- Lázár Katalin (szerk.), 1997. A szurguti osztják kultúráról. Budapest
- Lázár Katalin, 1997a. Keleti (szurguti) osztják énekek, in: Lázár Katalin (szerk.): A szurguti osztják kultúráról, Bp. 105-140.o.
- Leete A., 1997. Sacrificial Ceremony at Lake Num-to. in Leete A., Sikka T., Tammaru I. (szerk.), Pro Etnologia 5. Arctic Studies 1. Tartu, 35-55.o.
- Leete A. 1997b. Regarding the way-finding habits of the Siberian peoples, considering the khants as an exampl. in Folklore, 75-92.o.
- Leete A., 1999, Ethnopolitical Comments About the Sacrificial Ceremony At Lake Num-to. in Leete A., Sikka T., Tammaru I. (szerk.), Pro Etnologia 7. Arctic Studies. Tartu, 21-26.o.
- van der Leew, G., 2001. A vallás fenomenológiája. Budapest
- Leroi-Gourhan A., 1985. Az őstörténet kultuszai. Budapest
- Linton, R., 1997. Kultúra és normalitás. in Bohannan P., Glazer M., (szerk.), Mérföldkövek a kulturális antropológiában. Budapest, 284-292.
- Losonczy Anna, 1999. Szinkretizmus az elméletben, a terepen és a múzeumban. Földessy Edina interjúja Losonczy Annával. in Tabula 2/1. 105-115.o.
- Losonczy Anna, 2001. A szentek és az erdő. Budapest
- Lot-Falc E., 1953. Les Rites chasse chez les peuples sibériens. Paris
- Lukina N.V. 1972. Ob etničeskikh svjazah vasjugansko-vahovskie hantov. in Lukina N.V., Tomilov N.A. (szerk.), Materialy po etnografii Sibiri, Tomsk, 67-92.o.
- Lukina N.V., 1985. Formirovanie material'noj kul'tury hantov. Tomsk
- Lukina N.V., 1980. Kul'tovye mesta hantov r. Njurol'ki. in Voprosi etnokul'turnoj istorii Sibiri. Tomsk, 92-99.o.
- Lukina N.V. (szerk.), 1990, Mify, predanija, skazki hantov i mansi, Moskva
- Lukina N.V., 1996, Etnografi o Vasjugane. in Jakovlev Ja.A. (szerk.), Zemlja Kargasokskaja.

- Sbornik naučno-populjarnyh očerkov. Tomsk, 99-114.o.
- Lukina N.V., Kulemzin V.M., 1976. Novye dannye po socialnoj organizacii vostočnyh hantov. in *Iz istorii Sibiri*, vyp. 21, Tomsk, 232-240.o.
- Lükő Gábor, 1962, A jávorcsillag-mítosz ábrázolása az Ural vidéki sziklarajzokon. in *Ethnographia* 76, 32-90.o.
- Malinowski B., 1998, Magija, nauka i religija. in Udovik S.L. (szerk.), *Magija, nauka i religija*. Moskva, 19-91.o.
- Mall H., 2001, Derevo kak znak v landšafte. in Seilenthal T. (szerk.), *Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars VII., Dissertationes sectionum: Folkloristica Ethnologia*. 2001, 46-50.o.
- Mifologija hantov. Enciklopedija uralskih mifologii. tom III. red. serii: A-L. Siikala, VV. Napolskih, Hoppál M. Rukovoditel' avtorskogo kollektiva: Kulemzin V.M. Tomsk, 2000.
- Mogutaev M.K., 1996, *Hantyjsko-russkij slovar' (vasjuganskij dialekt)*. Tomsk
- Moldanov, T.A., 1997. *Kan' kunš olaŋ (avt.-sost. T.A: Moldanov, red. A.V. Kaksin.) Hanti-Mansijsk*
- Moldanov, T.A., 1999. *Kartina mira v pesnopenijah medvežih igriš severnyh hantov*. Tomsk,
- Moldanov T.A., Moldanova T., 2000. *Bogi zemli Kazymskoj*. Tomsk
- Moldanova T.A., Kaksina A.D., 2002. *Materialy v Jugorskih čtenyj "Medved" v kul'ture obsko-ugorskih narodov*. Hanty-Mansijsk
- Munkácsi Bernát, 1894. *A régi osztják társadalom*. in *Ethnographia*, 352-368.o.
- Munkácsi Bernát, 1892-1921. *Vogul népköltési gyűjtemény I-IV*. Budapest
- Munkácsi Bernát, Kálmán Béla, 1952. *Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény III. Medveénekek*. Budapest
- Munkácsi Bernát, Kálmán Béla, 1963. *Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény IV*.
- Nagnibeda V.Ja. 1927. *Narymskij Kraj*. Tomsk
- Narody i kul'tury Tomsko-Narymskogo Priob'ja. *Materialy k Enciklopedii Tomskoj Oblasti*. (szerk.) Čerdjak E.I., Belikova O.B., Ryndina O.M., Mec F.I. Tomsk, 2001.
- Neklepaev N.Ja., 1997. *Pover'ja i obyčai Surgut'skogo kraja*. in Mandrika Ju.L. (szerk.), *Obrjady, obyčai, pover'ja*. Tjumen', 7-214.o.
- Novickij G., (1999) 1715. *Kratkoe opisanie o narode ostjackom.hn.* [újabb kiadása: ua. in Parhimovič S.G. (szerk.), *Putešestvija po Obskomu Severu*. Tjumen', 1999, 13-135.o.]
- Očerk Vas'juganskoj tundry. 1859. in *Žurnal Ministerstva vnutrennih del*. Č.37. No.6.
- Okladnikov A.P., Martinov A.P., 1983. *Szibériai sziklarajzok*. Budapest
- Orlova E.N., 1926. *Sovremennoe Vasjugan'e*. in *Žizn' Sibiri*. Politika, Ekonomika, kraevedenie. Novonikolaevsk, 66-81.o.
- Orlova E.N. 1928. *Naselenie po rr. Ket'i i Tymu, ego sostav, hozjajstvo i byt (Raboty naučno-promyslovoj expedicii po izučeniju reki Obi i ee bassejna)* tom 1. Krasnojarsk, 14-15.o.
- Osokin E.V. (szerk.) 1993. *Severnaja Kniga*, Tomsk
- Ožeredov Ju.I., 1996. *Kommentarij k rukopisi P.V. Krasnova "Opisanie byta inorodcev-ostjakov Tomskogo okruga 5-go učastka Vasjuganskoj volosti*. in Jakovlev Ja.A.. (szerk.) *Zemlja Kargasokskaja. Sbornik naučno-populjarnyh očerkov*. Tomsk, 59-66.o.
- Pápai Károly, 1888. *Dr. Pápai Károlynak előlegeges jelentése Nyugot-Szibériába tett utazásáról (előterjeszti Török Aurél)*. in *Földrajzi Közlemények* 16, 619-624.o.
- Pápai Károly, 1889a. *jelentés (Dr. Pápai Károlynak Éjszaknyugati Sziberiában tett utazásáról. Kazán 1889 május derekán)*. in *Földrajzi Közlemények* 17, 422-426.
- Pápai Károly, 1889b. *Éjszak-Szibíriából*. in *Földrajzi Közlemények* 17, 561-579.o.
- Pápai Károly, 1890. *A vogulok és osztjákoknál. Pápai Károly jelentése anthropológiai és néprajzi tanulmányútjáról*. in *Ethnographia* I/3. 117-130.o.

- Pápai Károly, én. Vogulok, osztjások, zürjének és szamojédok, EA3751
- Patkanov, S.K., 1911-1912. Statističeskie dannye, pokazyvajušie plemennoj sostav naselenija Sibiri, jazyk i rodi inorodcev. SPb. tom 1-2.
- Patkanov, S.K., 1999. (1891), Tip ostjackogo bogatyrja po ostjackim bylinam i geroičeskim skazanijam. in uő., Očerki kolonizacii Sibiri. Tjumen' ???o.
- Paulson, I., 1961. Die Vorstellungen von den Seelen und Schutzgeistern der Tiere bei einigen nordasiatischen (sibirischen) Völkern, in Hultkrantz A. (szerk.), The Supernatural Owners of Nature, Stockholm-Göteborg-Uppsala
- Paulson, I., 1968. The Preservation of Animal bones in the Hunting rites of some North-Eurasians Peoples. in Diószegi Vilmos (szerk.), Popular beliefs and folklore tradition in Siberia. Budapest, 451-457.o.
- Paulson I. 1980. Az észak-eurázsiai háziszellemek és bálványaik, in Hoppál M. (szerk.), A Tejút fiai. Budapest, 422-438.o.
- Pentikäinen, J., 1996. Khanty shamanism today: Reindeer sacrifice and its mythological backround. In: Shamanism and Northern Ecology. szerk. Juha Pentikäinen. Berlin - New York, 153-181.o.
- Perevalova Je.V., 1997. Etničeskaja istorija severnyh hantov (Obdorsko-Kunovatskaja grupp) v XVII - načalo XX. vv. dissertacija. Ekaterinburg
- Pesikova A.S., 1997. Etika povedenija etnografa na stojbišče. in: Priščepy A.I. (szerk.), Sbornik naučnyh trudov. vyp. 3. Gumanitarnye nauki. Surgut, 217-224.o.
- Pizza G., 1998. The Virgin and the Spider. Revisiting spirit possession in Southern Europe. in Papa-Pizza-Zerilli (szerk.): Incontri di etnologia Europea. European ethnology meetings. Napoli, 49-81.o.
- Plotnikov A.F., 1901. Narümskij Kraj, Zapiski Russkogo geograficeskogo Otcestva, X/1, SPB.
- Pócs Éva, 1983. Tér és idő a magyar néphitben. in Ethnographia XCIV. 177-206.o.
- Pócs Éva, 2001. Démoni megszállottság és ördögűzés Közép-kelet-európai népi hiedelemrendszerekben. in uő. (szerk.): Demonológia és boszorkányság Európában. Budapest, 137-198.o.
- Ränk G., 1949. Die Heilige Hinterecke im Hauskultur der Völker Nordosteuropas und Nordasiens. Helsinki (FFC 137.) Helsinki
- Robertson-Smith W., 1972. Lectures on the religion of the Semites. New York
- Rombandeeva E.I., 1993. Istorija naroda mansi (vogulov) i ego duhovnaja kul'tura. Po dannym fol'klora i obrjadov. Surgut
- Rugyenko 1980. Az osztjások és vogulok rajzművészete, in Hoppál Mihály (szerk.), A Tejút fiai. Budapest, 378-399.o.
- Sárkány Mihály, 1990. Nő és férfi a manyszi mitológiában és a valóságban. In: Etnológiai tanulmányok. Történelem és kultúra 5. Budapest, 90-101.o.
- Salnikova L., 1992. "Vége lesz az egész hanti népnek", in Valóság 1992/2, 118-124.o.
- Šatilov M.B., 1931. Vahovskie hanty (etnografičeskie očerki). Trudy Tomskogo Kraevedčeskogo Muzeja. Tom IV, Tomsk
- Šatilov M.B., 1993, Iz putevyh zametok po Narymskomu Kraju. in Osokin E.V. (szerk.), Severnaja kniga. Tomsk. 102-116.o.
- Schmidt Éva, 1989. Bear Cult and Mythology of the Northern Ob-Ugrians. in Uralic Mythology and Folklore, Hoppál Mihály, Pentikäinen J. (szerk.), Budapest-Helsinki, 187-232.o.
- Schmidt Éva, 1990. Az obi-ugor mitológia és a medvetisztelet. in Ethnographia. 149-193.o.
- Schmidt Éva, én. Az obi-ugor medvekultusz háromféle modellálásban. kézirat
- Shema= Shema Častkov Sredne- i Nižne- Vasjuganskih Komendatur, Zaselennyh s 26 maja 1931 g. do 1940.

- Simčenko Ju.B., 1965. Tamgi narodov Sibiri XVII.veka. Moskva
- Sirelius, U.T., 1904. Ornamente auf Birkenrinde und Fell bei den Ostjaken und Wogulen. Helsingfors
- Sirelius, U.T., 1906. Über die Sperrfisherei bei den finnisch-ugrischen Völkern. Helsingfors
- Sirelius, U.T., 1906-1911. Über die primitiven Wohnungen der Finnisch-ugrischen Völkern. Finnisch-ugrische Forschungen 6-11.
- Sirelius U.T., 1928. Vas-jugani jumalat. in Eripainos kalevaseuran vuosikirjasta, No.8. Helsingfors, 166-189.o.
- Sirelius U.T., 1983. Reise zu den Ostjaken. Helsinki
- Slavjanskaja mifologija. Slovar'-spravočnik. (szerk.): Vagirina L.M. Moskva 1998
- Sokolova Z.P., 1972, Kul't životnyh v religiah. Moskva
- Sokolova Z.P., 1976. Strana jugorija. Moskva
- Sokolova Z.P., 1980. Hanty i mansi. in Semejnaja obrjadnost' narodov Sibiri. Moskva, 125-143.o.
- Sokolova Z.P., 1983. Social'naja organizacija hantov i mansi v XVIII-XIX.vv. Problemy fratii i roda. Moskva
- Soldatova, G.E., 2001. Fonoinstrumentarij mansi: sostav, funkcionirovanie, žanrovaja specifika, in: Lukina, N.V. (szerk.): Muzika i tanec v kul'ture obsko-ugorskih narodov, Tomsk, 32-43.o.
- Šostakovič B., 1877. Poezdka po r. Vasjuganu i Čižapke v 1876 g. in Tomskie gubernskie vedomosti. No. 46-48., 50-51.
- Spisok 1.= Spisok naselennyh mest po svedenijam 1859-ogo goda. in LX. Tomskaja Gubernija. Sanktpeterburg, 1868
- Spisok 2.= Spisok po pereučotu naseleni'a i spiski hoz'ajstv Kargasoksgogo rajona, 1945 g.
- Spisok 3.= Spisok po pereučotu naseleni'a i spiski hoz'ajstv Kargasoksgogo rajona, 1968 g.
- Spisok 4.= Spisok po pereučotu naseleni'a i spiski hoz'ajstv Kargasoksgogo rajona, 1979 g.
- Spisok 5.= Spisok po pereučotu naseleni'a i spiski hoz'ajstv Kargasoksgogo rajona, 1998 g.
- Szokolova Z.P., 1964, Az obi-ugor lakóházak tűzhelyei. in Műveltség és hagyomány 6., 65-79.o.
- Tereškin N.I., 1981. Slovar' vostočno-hantyjskih dialektov, Leningrad
- Tomilov 1992, 166-173.o.;
- Toporov V.N., 1989. Domovoj. in Tokarev S.A. (szerk.), Mitológiai enciklopédia II. Budapest, 594.o.
- Toporov V.N., 1989a. About a probable ob-ugrian reflection of the iranian Mišra. in Hoppál M., Pentikäinen J. (szerk.), Uralic mythology and folklore. Budapest-Helsinki, 169-178.o.
- Tóth G. Péter, 2002. A "közösség". Egy fogalom megalkotása, kiteljesedése, széthullása és felszámolása. in Pócs Éva (szerk.), Közösség és identitás. Studia Ethnologica Hungarica III. Budapest, 9-31.o.
- Tučkova N.A., 1994. Kollekcija semejnih duhov vasjuganskih hanty v Tomskom Kraevedčeskom Muzee. in Surgut, Sibir, Rossija. Meždunarodnaja naučno-praktičeskaja konferencija, posvjašennaja 400-letiju goroda Surguta. Tezisi dokladov. Ekaterinburg, 202-205.o.
- Tučkova, N.A. (összeállította), 2001. Katalog. hantyjskaja kollekcija TOKM. Tomsk
- Tučkova N.A., én. Žiliša južnyh selkupov. kézirat
- Urjajev, R.A., 1957, Doklad kommandirovki v Novüj Vasjugan. kézirat
- Urjajev, R.A., 1959. Dnevnik. kézirat
- Urjajev, R.A., én., Junki Sredne-Vasjuganskih hantov. kézirat
- Vajda László, 1968. Untersuchungen zur Geschichte der Hirtenkulten. Wiesbaden, 1968. 166-167.o.

- Vargyas Gábor, 1997. A “magyarok totemizmusa” nyomában. in Paládi-Kovács Attila (szerk.), Honfoglalás és néprajz. Budapest, 323-331.o.
- Vargyas Gábor, 1999. Yiang Su: a brú földisten. in Benedek Katalin, Csonka-Takács Eszter (szerk.), Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára. Budapest, 25-37.o.
- Vargyas Gábor 2001. Divináció a vietnami brúknál. in in Pócs Éva (szerk.), Sors, áldozat, divináció. Budapest, 85-102.o.
- Vargyas Gábor, 2002. “Fent-lent, tiszta-tisztátalan: ember és ház a vietnami brúknál. in Pócs Éva (szerk.), Mikrokozmosz – makrokozmosz. Tanulmányok a transzcendensről III. Budapest, 40-56.o.
- Veres Péter, 1982. Az obi-ugorok temetkezési szokásai. in Hoppál Mihály – Novák László (szerk.), Előmunkálatok a magyarság néprajzához 10. Halottkultusz. Budapest, 113-118.o.
- Vértes Edit, 1990. Szibériai nyelvrokaink hitvilága. Budapest
- Zen’ko A.P. 1997. Predstavlenija o sverhestvennom v tradicionnom mirovozzrenija obskih ugrov: struktura i variantnost’. Novosibirsk

A VASZJUGANI HANTIKHOZ KAPCSOLÓDÓ TUDOMÁNYOS TEVÉKENYSÉG

Szakkikkek:

- A vaszjugáni (Ozernoje falui) hantik vallási rendszerének változásai. In: Mészáros Edit (szerk.): Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére. A JATE Finnugor Tanszék különkiadványa. Szeged. 1996.: 245-248.
- A jávorszarvas: egy hanti áldozati tárgy ürügyén. In: Benedek K. - Csonka-Takács E. (szerk.): Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1999: 73-91.
- "Miféle hantik vagyunk mi?" In: Finnugor Világ V/2. 1999: 4-5.
- "Fél méterrel repülni a föld felett". A vodka a vaszjugáni hantik kultúrájában. In: Tabula 2000/3(2): 284-315.
- Az obi-ugor véres áldozatok modellje -összehasonlító elemzés" In: Pócs Éva (szerk.): Sors, áldozat, divináció. Bp. 2001: 15-41.
- Egy Vaszjugán folyó menti hanti falu szent helyei. In: Népi kultúra – népi társadalom XX. Etnológiai tanulmányok. Bp. 2001: 121-147.o.
- Egy vaszjugáni hanti mese és ami erről eszembe jut. In: Magyar Napló 2002, XIV/8. 59-62.o.
- "Miféle hantik vagyunk mi?" A vaszjugáni hantik és a világ. In: Pócs Éva (szerk.): Közösség és identitás. Studia Ethnologica Hungarica III. Budapest, L'Harmattan – PTE Néprajz Tanszék. 2002: 33-77.
- Pogányság, kereszténység, tudomány. A vaszjugáni hantik vallásának változásai. In: Csonka-Takács Eszter – Czövek Judit – Takács András (szerk.): Mir-susnē-γum. Tanulmánykötet Hoppál Mihály tiszteletére I. Budapest, Akadémiai, 2002: 135-156.
- Anyaország és anyarendszer. In: Szocreál. 2003: 10-11.
- „Biztosan istenek, ha egyszer ilyen gépeik vannak.” A televízió és a hantik kultúraértelmezési küzdelme. In: Pócs Éva (szerk.): Folyamatok és fordulópontok. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére. Studia Ethnologica Hungarica IV. Budapest, L'Harmattan – PTE Néprajz Tanszék. 2003: 109-130.
- Paganism, Christianity, and Science: Influences on the Changing Religion of the Vasyugan Khanties. In: Studies in Folk Culture I., Papers Delivered at the Symposium Sacred and Profane in the Dialogue of Cultures. Tartu. 2003: 95-123.
- A retrospektív szociálantropológiai vizsgálat lehetőségei. A Vaszjugán menti hantik példája. In: Borsos B., Szarvas Zs., Vargyas G. (szerk.): Fehéren, feketén. Varsánytól Rititiig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére II. Bp. L'Harmattan. 2004: 331-355.

Kiállítások:

- "Házunk felett lukas rénbőr". Fotókiállítás Dr. Dobó Attilával a vaszjugáni hantikról és a komikról (zürjénekről).
1996.Pécs, JPTE Aula
- "Házunk felett lukas rénbőr". Fotókiállítás Dr. Dobó Attilával a vaszjugáni hantikról és a komikról (zürjénekről).
1997.Pécs, Várkonyi Nándor Városi Könyvtár
- "Miféle hantik vagyunk mi?" Foto és tárgy kiállítás a vaszjugáni hantikról.
2000. február. Budapest, Orosz Kulturális Központ
- "Miféle hantik vagyunk mi?" Fotókiállítás a vaszjugáni hantikról.
2001. május. PTE BTK Kommunikációs Tanszék kiállítóterme

Tudományos előadások:

- "Túl- és/vagy másvilág. Az osztjások túlvilágképzetei."
Konferencia adatai: Lélek - halál – túlvilág. Budapest: Magyar Vallástudományi Társaság. 1993.
- "Egy vaszjugáni falu szent helyei."
Konferencia adatai: Szent hely - világ közepe - mandala; Budapest: Magyar Vallástudományi Társaság, Magyar Néprajzi Társaság Folklor Szakosztály. 1996.

- "Az obi-ugor véres áldozatok modellje -összehasonlító elemzés"
Konferencia adatai: Sors - áldozat – divináció. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Néprajzi Kutatóintézet. 1997.
- "A nyugat-szibériai kisépek alkalmazkodási stratégiái".
Konferencia adatai: Ünnepi ülésszak Dr. Kodolányi János tiszteletére; Budapest: Néprajzi Múzeum, Magyar Néprajzi Társaság Etnológiai Szakosztály, 1997.
- "A televízió a vaszjugáni hantik kultúrájában"
Konferencia adatai: Fiatal kutatók, új kutatások; Budapest: Néprajzi Múzeum, Magyar Néprajzi Társaság Folklór Szakosztály. 2000.
- "Gods, Spirits, Devils. Changes in the Pantheon of the Khanty of Vasyugan".
Konferencia adatai: Sacred and profane in the dialogue of cultures; University of Tartu, 2002.04.18-19.
- "Pénz és kendő. Egy vaszjugáni hanti kultusz történetéhez."
Konferencia adatai: Rítus és ünnep az ezredfordulón; Marcali: Magyar Vallástudományi Társaság, Magyar Néprajzi Társaság Folklór Szakosztály. 2002. 05.13-15.
- "Mindenféle szárnyas állatok." A vaszjugáni hantik madár-rendszertana."
Előadás a Magyar Néprajzi Társaság 114. közgyűlésén, Budapest, 2002.05.29.
- Egy vaszjugáni sámándob története
Konferencia adatai: Samanizmus – magyar néphit – európai néphit. Magyar Vallástudományi Társaság, Magyar Néprajzi Társaság Folklór Szakosztály. 2003.06.12-13.
- Родина и родная власть. Один из сегментов связи между хантами и русскими.
Konferencia adatai: "Sohranenie tradicionnoj kul'tury korenyih maločislennyh narodov Severa i problema ustojčivogo razvitija" Hanti-Mansijsk: Nauchno-issledovatel'skij Institut Ugrovedenija. 2003.06.23-26
- On the origin of an obugrian shaman drum.
konferencia adatai: Non-European ethnographical collections in Central and Eastern Europe. Workshop in the framework of ECHO-project, Budapest, 2004.03.26-27.
- Об одном васьюганско-хантыйском барабане шамана (и о многом другом)
konferencia adatai: Sacral Through the Eyes of the „Lay” and the „Initiated”. Moszkva: Rossijskaja Akademiya Nauk, Institut Ethnologii i Antropologii. 2004.06.21-26.
- Ханто-селькупские отношения вдоль Васьюгана
konferencia adatai: Mikola Conference 2004, Szeged, SZTE BTK Finnugor Tanszék. 2004.09.02-03.

Terepmunkák:

- 1992. etnológiai terepmunka A.A. Kimmel a vaszjugáni hantik közt - 3 hónap
finanszírozta: Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány, Soros Alapítvány, Tomskij Pedagogicheskij Universitet, Laboratorija Jazykov Narodov Sibiri
- 1993. etnológiai terepmunka A.A. Kimmel az obi szőlőkupok közt - 3 hónap
finanszírozta: Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány, Tomskij Pedagogicheskij Universitet, Laboratorija Jazykov Narodov Sibiri
- 1998/99. etnológiai terepmunka a vaszjugáni hantik közt - 7 hónap
finanszírozta: ELTE BTK Anyagi néprajzi Tanszék, Európai Folklór Intézet, Janus Pannonius Alapítvány, JPTE BTK Finnugor Tanszék, JPTE BTK Néprajz Tanszék, Kümpers Greeve Alapítvány, Magyarországi Orosz Kulturális Központ, Martin György Alapítvány, MTA NKI Etnológiai Osztály, Néprajzi Múzeum
- 2001. etnológiai terepmunka a vaszjugáni hantik közt - 2 hónap
finanszírozta: Európai Folklór Intézet, JPTE BTK, Nemzeti Kulturális Alapprogram, Soros Alapítvány